

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut

Evelyn Fridolin
PEIPSI-KIRJANDUSE GEOKRIITILINE ANALÜÜS
Magistritöö

Juhendaja Kadri Tüür

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Teoreetiline taust	6
1.1. Geokriitika	6
1.2. Geokriitika ja võrdlev kirjandusteadus	15
2. Peipsi	17
2.1. Peipsi looduslooline taust	17
2.2. Peipsi kultuurilooline taust	19
3. Peipsi ilukirjanduses	23
3.1. Peipsi eesti kirjanduses	23
3.2. Peipsi vene kirjanduses	29
3.3. Peipsi saksa kirjanduses	31
4. Peipsi sümboltähendused kirjanduses	35
4.1. Peipsi kui keskkond	35
4.1.1. Illustratiivsus	35
4.1.2. Minevikulisus	43
4.1.3. Keskkond ja inimesed	49
4.2. Peipsi kui piir, ühendustee ja orientiir	51
4.2.1. Piir	52
4.2.2. Ühendaja	58
4.2.3. Orientiir	61
4.3. Peipsi kui püha järv	63
4.3.1. Pühalikkus	63
4.3.2. Nõiduslikkus	68
5. Kirjanduse mõju Peipsile ja Peipsimaale	72
Kokkuvõte	79
Kasutatud kirjandus	83
Geocritical approach to literature written about lake Peipus	89

Sissejuhatus

Geokriitika (*geocriticism*) on üks ruumilise pöörde (*spatial turn*) kontekstis tekkinud kirjandus- ja kultuuriteooriaid ühendavaid distsipliine, mis asetab oma teooria keskmesse kirjanduse ruumikeskse analüüsi (Tally 2013: 11–14). See vaatleb kirjutamise protsessi maailma kaardistamisena, lugemist kui kaardi lugemist ning selle abil maailmas orienteerumist. Geokriitika jaoks olulisim kirjanduse analüüsimise aspekt on, et uurimise keskmes ei ole mingi autor, teos või ajaperiood, vaid *topos* – koht või paik. Samas metodoloogilisi reegleid, mida analüüs peaks järgima antud lähenemine kirjandustekstide analüüsiks ette ei kirjuta.

Käesolev magistritöö on loogiliseks jätkuks siinkirjutaja bakalaureusetööle „Geograafiline lähenemine kirjandusele Juhan Liivi proosa näitel“ (2013). Kui bakalaureusetöö keskendus „Juhan Liivi maastikele“ ja oli siiski autorikeskne, siis käesolev magistritöö püüdleb täielikuma paigakesksuse poole.

Magistritöö eesmärgiks on rakendada geokriitikat komparativistika abil Peipsi järvele. Esiteks vaadeldakse seda, kuidas Peipsi-kirjanduses avalduvad ajalised kihistused, tekstide vahelised seosed ja erinevate rahvaste vaatepunktid. Nõnda kaardistab antud magistritöö Peipsi-kirjandust ajas ning ruumis. Nentides, et kogu Peipsi-kirjanduse töösse hõlmamine ületab magistritöö mahu, käsitleb töö andmebaasidest sõna-, märksõna- ja pealkirjaotsingut kasutades leitavat kirjandust, samuti neid teoseid, milledes siinkirjutaja teab leiduvat Peipsi-temaatikat. Venekeelsest kirjandusest on välja jäetud suur osa jäälahingu kirjeldusi, selleteemalistest teostest on käsitletud vaid paari, kuna jäälahingutemaatika vajaks eraldi põhjalikumat uurimist. Saksakeelsest kirjandusest on mahupiirangu tõttu kõrvale jäänud ka hulk reisikirju. Sakslaste reisikirjasid on käsitlenud Triin Parts oma magistritöös „Reisimisest läbi Eesti- ja Põhja-Liivimaa Venemaale 16. sajandi II poole ja 17. sajandi reisikirjade põhjal“ (2007) ning Marge Rennit artiklites „Eestlaste kuvand 18. ja 19. sajandi Euroopa reisikirjades (kini 1850. aastateni)“ (2013) ning „18. sajandi Eesti alade kirjeldused Euroopa reisikirjanduses – kasutatud allikad ja raamatute retseptatsioon“ (2014). Kogu saksakeelse reisikirjanduse, mis võib endas sisaldada ka Peipsi kirjeldusi, läbitöötamine ületab samuti siinse magistritöö piirid, mistõttu käsitletud on vaid Parts

ja Renniti tekstides viidatud teoseid. Samuti on välja jäänud teistes keeltes kui eesti-, saksa ja vene keeles kirjutatud reisikirjad.

Uurimistöö sisaldab endas lisaks Peipsi-kirjanduse ülevaatele analüütilist osa, mis tuginedes varem nimetatud tekstidele, käsitleb Peipsi järve sümboltähendust: järv kui keskkond, piir ja ühendustee ning püha veekogu. Just nendes sümboltähendustes tundub peituvat Peipsi järve olemus ning vaadeldes seda, millisel ajal ning millises ajaloolises või kultuurikontekstis need esiletungivamad on, võib näha kirjandusliku Peipsi ambivalentsust. Samuti vaatleb käesolev töö Peipsi-kirjanduse mõju reaalsele maastikule ning selle kuvandile – ehk laiendab geokriitika piire sedavõrd, et näitab kirjandusliku ja tegeliku ruumi mõlemasuunalist vastastiksuhet.

Peipsi järv on uurimisobjektiks valitud seetõttu, et oma piirijärve staatusega on sel olemas vähemalt kahe rahvuse poolne vaade. Samuti on selle kohta kirjutatud tekstikorpust piisavalt suur üldistuste tegemiseks kirjandusliku paiga muutuste kohta ajas ning eri teoste vahele seoste vedamiseks.

Magistritöö jaguneb viieks peatükiks, milleks on esiteks teoreetiline osa, kus seletatakse geokriitika põhiolemust ning võrdlevat kirjandusuurimust selle meetodina, tehes mõningaid täiendusi ja ümberhindamisi siinkirjutaja bakalaureusetöö teoreetilisele osale. Teine peatükk tutvustab Peipsi järve looduslikku ning kultuurilist tausta. Kolmas peatükk võtab endas kokku eesti-, saksa- ja venekeelse Peipsi-kirjanduse, et anda ajaliselt mitmekihiline, erinevatest vaatepunktidest esitatud ja intertekstuaalne ülevaade sellest, mida Peipsi kohta kirjutatud on. Neljas peatükk keskendub Peipsi järve sümboltähenduste analüüsile ehk teisisõnu – käsitleb varem kaardistatud kirjandusliku Peipsi olulisimaid aspekte komparativistlikus võtmes. Viies peatükk laiendab geokriitika mõiste ulatust ning käsitleb kirjanduse mõjul tekkinud või kirjandusest mõjutatud reaalses ruumis asuvaid paiku Peipsi ümbruses.

Magistritöös esinevate tekstinäidete kirjaviis on kohandatud praeguse aja õigekirja reeglitele sel määral, et w-d on asendatud v-dega. Kõik töös esinevad allajoondused on teinud magistritöö autor. Joonealused vene- ja saksakeelsed tekstid on teksti sees eestindanud magistritöö autor, ülejäänud võõrkeelsete originaaltekstide analüüs põhineb

varasematel eestikeelsetel tõlgetel. Ajaloolise konteksti selgemaks väljatoomiseks on autorite esmamainimisel ära toodud nende eluaastad. Teoste esmamainimisel olen kas eraldi välja toonud või märkinud kantsulgudesse teoste esmatrüki/kirjutamise aasta, kui see erineb käesolevas magistritöös kasutatava trüki ilmumisaastast ja esmatrüki/kirjutamise aja kohta leidub infot.

1. Teoreetiline taust

1.1. Geokriitika

Geokriitika kujutab endas kirjandusuurimise suunda, mille tähelepanu on suunatud ruumile. Olulisim aspekt on vastandumine autorikesksetele uurimustele. Antud teoreetiline lähenemine vaatab kirjanduses kujutatavat ruumi millegi enamana kui lihtsa tausta või foonina. Samuti uurib see kirjandusliku ja geograafilise ruumi vastastikuseid suhteid. Viimast siiski mitte ainult pelga tegelikkuse osakaalu hindamisena kirjandusteoses, pigem huvitab geokriitikut see, milliste ruumikujutlusteni on võimalik ühe reaalse maastiku elemendi ajal jõuda või millise kuju see paik inimeste teadvuses või kultuuris üldiselt on saanud. (Westphal 2011: 1–7)

Antud magistritöös kasutatakse ingliskeelse *geocriticismi* vastena terminit geokriitika, nagu *ecocriticism* on tõlgitud eesti keelde ökokriitikaks¹. Muidugi, *ecocriticismi* vastena on kasutusel ka kirjandusökoloogia mõiste, kuid sarnase tõlke vaste kirjandusgeograafia näol on juba tähendusega täidetud. Nimelt on see ingliskeelse *literary geography* tõlkevasteks. Geokriitika võiks välja vahetada siinkirjutaja bakalaureusetöös „Geograafiline lähenemine kirjandusele Juhan Liivi proosa näitel“ *geocriticismi* üsna kohmaka vaste „geograafiline lähenemine kirjandusele“. (Fridolin 2013)

Geokriitika kerkis esile ruumilise pöörde (*spatial turn*) kontekstis, rakendades ruumilist analüüsi uurimisobjektile, mis geograafide huviorbiidist üldiselt välja jääb – kirjandusele (Tally 2013: 113–114). Aastal 2005 avaldas Limoges' Ülikooli õppejõud Bernard Westphal põgusa artikli „Pour une approche géocritique des textes“ ning peagi, 2007. aastal, teose „La Géocritique, Réel, Fiction, Espace“, kus ta sätestas geokriitika neli põhielementi, milleks on 1) vaatepunktide paljusus (*multifocalization*), 2) aistilisus ehk erinevate meelte kaudu tajutava info arvesse võtmine (*polysensoriality*),

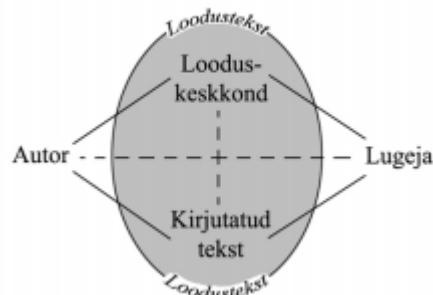
¹ Tõenäoliselt 1997. aastal ilmunud Tiiu Seegi artikli „Esimene ökokriitika konverents Euroopas“ eeskujul.

3) kihiline kujutus (*stratigraphic vision*) ja 4) intertekstuaalsus (*intertextuality*)² (Westphal 2011: 111–147). 2011. aastal ilmus talt veel teos „Le Monde plausible, Espace, Lieu, Carte, Pari“.

Kuigi Bernhard Westpahli geokriitika laenab oma teoreetilisse arsenali elemente teistestki distsipliinidest nagu urbanistika, filmiuuringud, sotsioloogia, soouuringud, geograafia jms., on tema uurimisobjektiks ainult kirjandus. (Westphal 2011: 30–34).

Westpahli jaoks on oluline kirjaliku ja tegeliku maailma vaheline referentsiaalne suhe (mis ei ole ilmtingimata mimeetiline): kirjanduses käsitletud ruum peab olema mingis seoses reaalse ruumiga, et teda saaks „kaardistada“. Samuti nendib ta, et ruum ei ole püsiv – see, millisena mingit paika nähakse, muutub ajas, samamoodi ka paik ise. (2011: 75–110)

Sarnase seisukoha toob oma loodusteksti mudelis (vt Joonis 1) välja Timo Maran (2007: 60). Lisaks looduskeskkonnale ja kirjutatud tekstile on Maranile oluline ka teksti autor ja lugeja ning see, millistes suhetes need neli omavahel on. Muuhulgas on oluline autori ja lugeja paigakogemused, mis võivad ajalise distantssi puhul vägagi erineda, samuti on oluline see, kui tuttav lugeja kirjeldatud paigaga on (geokriitikute endogeenne, eksogeenne ja allogeenne vaade³). (Maran 2007: 58–60)

Joonis 1. Looduskirjanduse teose käsitlemine loodustekstina: komponendid ja vastassuhted.

Ajaliste nihete ning lugeja tajutava või ettekujutatava ruumi ning loetava ruumi (muuhulgas ajaliste) erinevuste tõttu toimub tekstis teatud vilkumine (*transgression*) reaalse ja fiktsionaalse ruumi vahel. Selliste pluralistlike ning paradoksaalsete

² Täpsemalt edaspidi.

³ Täpsemalt sama peatüki, (1.1.) lõpus.

„kaartide“ lugemist peabki Westphal üheks geokriitikute ülesandeks. (Westphal 2011: 37–74)

Teiseks geokriitika põhiautoriks on Robert Tally Jr. Alates Westphali teoste tõlkimisest inglise keelde on Texase Ülikooli professor Tally avaldanud geokriitika kohta järgnevad teosed: „Spatiality“ (2013), „Utopia in the Age of Globalization: Space, Representation, and the World System“ (2013) ning „Literary Cartographies: Spatiality, Representation, and Narrative“ (2014). Kui Westphal peab geokriitikat ennekõike kirjanduse esteetilist poolt uurivaks distsipliiniks, siis Tally mõistab seda laiemalt, tuues selle huviorbiiti ka tekstivälise – selle poliitilise ja sotsiaalse konteksti, kuna ühiskondlik kord mõjutab kirjandust, sealhulgas sealseid ruume. Samuti toob Tally geokriitika uurimisobjektiks ka geograafilise ruumiga referentsiaalselt seostamatud kirjanduslikud ruumid – utoopilised maastikud. Seda seetõttu, et needki sisaldavad endas reaalsuse elemente ning kaardistatavad mingit maailma ja võimaldavad näha reaalsel maailma uues valguses. Samuti pöörab ta veelgi rohkem tähelepanu maastiku kirjutamise ja lugemise protsessidele. (Tally 2013: 113, 144–150)

Ka California Santa Barbara ülikooli prantsuse ja itaalia filoloogia professor Eric Prieto peab Westphali geokriitikat liialt ahtaks. Prieto kritiseerib tema puhul ainult konkreetsete paikade keskset lähenemist, tuues esile probleemi, et mõned perifeersed paigad või umbmääraselt kaardile paigutatud kohad jääksid tolle geokriitika mõiste alt välja. Westphal on tema jaoks oma paljude oma teooria näideteks olevate linnakirjeldustega liiga suurlinnakeskne. Prieto tooks geokriitika huviorbiiti ka Bachelardi kodused ruumid (*domestic spaces*); (Bachelard 1999) ja perifeeriad. Osalt selliseid ka nimetuid ruume, nagu ta neid nimetab, geokriitika huvisfääri tõmmates leiab Prieto, et ehk ei peakski geokriitika olema nii paigakeskne referentsiaalsuse tähtsustamise mõttes, vaid seadma uurimise keskmesse ruumipraktikad (*modes of spatial practice*). Nii tuleks analüüsi käigus ilmsiks teose tegelaskonna kognitiivne ruumitaju, mis võiks olla informatiivsem kui reaalse-fiktsionaalse kõrvutamise. (Prieto 2011: 23–25)

Lõuna-Taani ülikooli kultuuri- ja kirjandusteaduskonna professor Sten Pultz Moslund pakub välja kehalise topopoesia perspektiivi. Teisi sõnu liigub Moslund

eemale representatiivsuse osatähtsuse rõhutamise osa ruumi meelelise tajumise edasiandmise kirjanduses. Viidates Lakoffile ja Johnsonile (2011), kes väidavad, et inimeste keel põhineb suuresti just ruumitajudel, tuleks tema meelest uurida seda ruumitaju, mida keele abil konstrueeritakse. Moslund kasutab oma analüüsis mõisteid *landscape* ja *landguage*. *Langscape* on maastik, mille lugeja tekstist välja loeb või kuidas ta autori kujutatud maastikku lugedes tajub, *landguage* tähistab keelt või keelelist inventari, mida autor kasutab oma teoses maastiku kujutamiseks, mille abil ta 'maalib' maastikku või teeb selle lugejale ette kujutatavaks. (Moslund 2011: 30–41)

Geokriitikal on mitmeid kattuvusi teiste ruumiuurimuslike distsipliinidega nagu kirjandusökoloogia, kultuurigeograafia, postkolonialism ja ruumisemiootika⁴, aga kuna ta ühendab endas erinevaid eelmainitud uurimissuundade elemente, siis võib seda pidada siiski eraldiseisvaks distsipliiniks.

Nimelt: kui kirjandusökoloogia uurimise keskmes on mitte-inimtekkeline keskkond, siis geokriitika huvitub maastikust üldisemalt – seal ei pruugi olla midagi loodusest. Samuti on maastik geokriitikule seda huvitavam, mida enam on sellel inimtegevuse abil tekkinud tähenduskihte, kuna geokriitikute üheks huviobjektiks on just nimelt ruumi tähenduslike kihistuste uurimine.

Humanitaarne- ja kultuurigeograafia ning geokriitika on just kui teineteise vastaspoolused – humanitaarsed ja kultuurigeograafid uurivad kirjandust, et saada infot tegeliku ruumi kohta, geokriitikud uurivad seda, kuidas reaalse ruumi baasil on loonud kirjandust.

Postkolonialismiga seob geokriitikat ühine terminoloogia: transgressioon⁵, globaliseerumine, ruumi monotoopseks muutmine⁶, *thirdspace*⁷. Ka ruumide

⁴ Üksikasjalikumalt on need seosed lahti kirjutatud siinkirjutaja bakalaureusetöös „Geograafiline lähenemine kirjandusele Juhan Liivi proosa näitel“ lk 10–26.

⁵ Vilkumine fiktsionaalse ja reaalse, kirjutatud ja loetud ruumi aegade vahel (Westphal 2011: 37–74).

⁶ Foucault mõiste, millega ta kirjeldab seda, et postmodernistlikus ühiskonnas kaob inimestel võime eristada tegelikku ja fiktsionaalset ruumi. Monotoopse ruumi vastand oleks heterotoopne ruum. (Foucault 1967)

hierarhiatesse seadmine, perifeersuse ja tsentri sissetoomine tõlgendusse on mõlema ühisjooned. (Westphal 2011: 116; Tally 2013: 119–127).

Geokriitikat seob ruumisemiootikaga ruumi mõtestamine ja tõlgendamine, kuid eristab see, et esimene on üldiselt kirjanduskeskne, ruumisemiootika seevastu pole seotud pelgalt verbaalsete „tekstidega“, vaid võib oma uurimisobjekti vabalt valida. Samas on ka geokriitikas, nagu Robert Tally Jr. seda mõistab, soovitud interdistsiplinaarne analüüs, kuid üheks „tekstiliigiks“ võiks siiski olla ka kirjandus. (Tally 2013: 113–114)

Kirjandusgeograafia (*literary geography*) esineb geokriitikute jaoks kahetisena. Esiteks markeerib see distsipliini, mis tegeleb kirjanduslike ruumide kaardistamisega, mis iseenesest kujutab veelgi referentsiaalsemat lähenemist fiktsionaalsetele ruumidele kui Westphal seda geokriitika all ette näeb (Piatti 2008; Tally 2013: 79). Robert Tally (Tally 2013: 45, 80) aga kasutab sama terminit paaris kirjanduskartograafiaga (*literary cartography*). Nimelt on tema arvates kirjanduskartograafia ala, millega tegeleb autor kui ta oma teoste kirjanduslikku ruumi loob, samas kui kirjandusgeograafia tegeleks nende kirjanduslike ruumide lugemisega. Mõneti sarnaneb see ülalpool esitatud Moslundi *landguagei* ja *landscapega*, ainult, et seal kus Tally on teksti loome või lugemine, on Moslundil keel.

Kuna antud uurimustöö on geokriitika nelja põhielemendi keskne, siis põhjalikum ülevaade või lahtiseletus neist on järgmine:

Mitme vaatepunkti olemasolu on oluline selleks, et kirjanduslik ruum saaks tõusta autorist olulisemaks. Kuna kui võtta mingi ruumiosa analüüsil arvesse vaid ühe autori tekste, siis on uuritav maastikuelement liiga ühekülgse uurimise all. Niisiis on siinkirjutaja bakalaureusetöö „Geograafiline lähenemine kirjandusele Juhan Liivi proosa näitel“ liialt autorikeskne, mistõttu see ei analüüsi niiväga mitte Alatskivi kandi kirjanduslikku maastikku, vaid sealset „Liivi maastikku“. Sellest tulenevalt võib seda geokriitiliseks pidada vaid tinglikult.

⁷ Edward Soja termin ruumide kohta, kus reaalsus ja fiktsionaalsus on kokku sulandunud. *Firstspace* oleks tema järgi reaalne materiaalne ruum, *Secondspace* viitab kujuteldavale ruumirepresentatsioonile (Soja 1996: 6)

Geokriitiline analüüs peaks endas sisaldama kolme erinevat vaadet valitud kohale/paigale. Olulised on endogeenne vaade ehk kohaliku vaade, eksogeenne vaade ehk vaade väljapoolt (nn turisti pilk) ning allogeenne vaade ehk midagi nende vahepealset, kus autor tunneb ennast ise selles paigas tuttavana, kuid jääb ise sellele paigale või sealsele elanikkonnale võõraks. Ka võiks allogeenseks lugeda seda, kui mingi paigaga ollakse tuttav osaliselt, näiteks mingite vahendajate kaudu. (Westphal 2011: 128–130)

Kuna endogeenne vaade eeldab autorite kodusolekut valitud paigas, seob see kirjutatud ja autobiograafilise ruumi. Kodukohast kirjutades valivad autorid välja nende jaoks olulised maastikuelemendid, mida oma tekstis edasi anda. Niisiis võiks ühendada geokriitikute endogeense vaate maastikule Brita Meltsi (2013: 397–399) kirjandusliku maailma mõistega⁸. Siiski nimetaksid geokriitikud endogeenseks kõikide Peipsi kohta kirjutatud maailmade kogumit või siis erinevate subjektiivsete ja autobiograafiliste maastikukirjelduste kogumit, mis annaksid siiski kokkuvõttes 'objektiivse' seest kirjutatud pildi antud maastikuelemendi kohta. Endogeense vaate puhul tuleb muidugi teha mööndus, et kodus olemine tähendab Peipsi kalda mingis kindlas punktis olemist, samas on järve kaldajoon pikk ja eriti just veekogu teine kallas võib autorile võõras olla.

Eksogeenne vaade Westphali mõttes kujutab endast suhteliselt kolonialistlikku Teise vaatamist (Westphal 2011: 129). Selline vaade Peipsi-kirjanduse puhul tuleks kõne tinglikult vaid paari baltisaksa reisikirjas ja 19. sajandi vene autorite teostes, kes nägid Peipsi kaldal elavates eestlastes endast madalamat rahvast. Leian, et käsitletava ilukirjandusliku materjali põhjal tuleks seda mõistet kohalike oludega veidi sobitada ja kasutada seda lihtsalt Peipsi ääres võõra või turistina reisiva pilguna, kes ei pruugi sealset eluolu nii eksotiseeritud võtmes näha.

Westphal nimetab allogeenseks sellise autori vaadet, kes ise on selles paigas kodunenud, kuid keda sealne elanikkond omaks ei võta. Esmapilgul võiks sellisteks

⁸ [Omaailma näol on tegemist] reaalse maastiku või keskkonna loomingu kehtestatud vaimse analoogiaga või koguni selle baasil kujundatud alternatiivmaailmaga. Selles maailmas võib maailma kujundavat subjekti/ autorit ümbritseva tegelikkuse kirjeldamine saada kaetud väljamõeldise ähmastava ja mängulise looriga, mis hoiab ilukirjanduslikku maailma täiel määral taandamisest tegelikele geograafilistele maastikele. (Melts 2013: 399)

nimetada Peipsiäärsed venelasi. Siiski – hoolimata sellest, et Peipsiäärsed venelased eestlastes võõristust võivad tekitada, nähakse neid seal selle piirkonna lahutamatu osana. Siinkohal variseb allogeense vaate kasutamise mõttekus kokku.

Antud magistritöö põhiosas kasutan endogeense-eksogeense vaate eristamist, kuna see on antud materjali puhul produktiivne. Allogeensetest vaatest teises mõttes ehk vahendatud ruumikogemuse arvessevõtmisest on kasu peatükis, kus käsitlen kirjanduse mõju Peipsile, ehk kus tuleb sisse Peipsi-kirjanduse retseptsioon ning kus räägin põhjalikumalt Peipsi-kirjanduse intertekstuaalsusest.

Mitme vaatepunkti olemasolu korral on ilmne, et need tekstid ei ole kirjutatud kõik üheaegselt. Piisava tekstikorpuse olemasolul oleks maastiku ajaliste kihistuste väljatoomiseks oluline uurida seda, kuidas Peipsist kirjutamise viis on aja jooksul muutunud (Westphal 2011: 137–143). Mõnikord on kujutamise muutumises määravaks maastiku enda muutumine, mõnikord sõltub see parasjagu valitsevast kirjutamisviisist, mõnikord on see autorile ainuomane. Kirjanduse kaudu muutub mingi paik ruumilisest ka ajaliseks, sest kui olla kursis sellega, milliseid tekste selle paiga kohta on kirjutatud, muutub see kolmemõõtmelisest neljamõõtmeliseks. Viibides näiteks Liivi muuseumi õuel ja vaadates Peipsi poole jäävat metsa, võib kujutada ennast Liivi eluaega ja mõelda selle metsagi tema aegseks, sest nüüdki varjab see Peipsit. Samas lisades sinna kujutelmale Tuglase arvamuse, et Liiv mõtles selle metsa oma hullusehoogudes välja, kuna Tuglase sealkäigu ajal oli too hiljuti maha võetud, siis see omamoodi tühistab metsatuka Liivi-aegsuse. Peas tekib omamoodi pendeldamine eri aegade vahel.

Omamoodi ajasränd toimub ka kirjandusteostes enestes, kui need räägivad mingist hetkest või ajaperioodist minevikus. Nõnda kujutab autor ette, milline võis see tema nähtav maastik minevikus välja näha ja kuidas seda siis tajuti. Antud nähtust võib tõlgendada Mihhail Bahtini kronotoobi mõiste kaudu, kus aeg ja ruum on üksteisest lahutamatud (Bahtin 1987). GEOkriitika kontekstis on aga kõnekam rääkida **stratigraafilisest ruumist**, mis piltlikult sarnaneb pinnaseläbilõikega geoloogias või arheoloogias, kus lähtekivimi peal paiknevad erinevad mullakihid oma sisseuhte- ja väljauhtehorisontidega ja kus looduslikul pinnasel lasuvad erinevate aegade kultuurkihid. Erinevus seisneb selles, et kirjanduse kultuurkihid on vaimsed. Niisiis

nähtav pilt sõltub vaataja lugemusest ning kultuurilise tausta teadmistest. Ilmselgelt on stratigraafias nähtavamal tuntumad ja kanooniliste autorite tekstid, kuna teadmised nende kohta on levinud suurema hulga inimeste teadvuses.

Lisaks on Westpal nentunud seda, et ruumis liikumine sarnaneb ajas liikumisega (Westphal 2011: 142), kuna mingite paikade puhul võib muutuda domineerivaks mingi käesolevast ajast varasem või hilisem aeg – see sõltub vaataja tavapärasest keskkonnast, kas tal tekib mingisse paika sattudes tunne nagu ta oleks ajas edasi või tagasi liikunud. Eriti selge on see Westphali sõnutsi põhja-lõuna ja ida-lääne suunaliste liikumiste puhul, kus põhi ja lääns on enam seotud tulevikuga, ida ja lõuna minevikuga.

Samalaadset võib vaadelda ka keskme ja perifeeria omavahelist suhestumist – kese kui kaasaegne põhi või lääns, perifeeria kui mahajäänud lõuna või ida. Niisiis võiks Peipsi puhul ennekõike eksogeenne vaade olla ka just kui ajas tagasi vaatav. Samas on Peipsit ka Andrus Kasemaa teostes kujutatud just kui mingis omas, minevikulises ajas olevat ruumi. Juba pealkiri „Leskede kadunud⁹ maailm“ on üsna kõnekas (Kasemaa 2012).

Tekstikihistusi võtavad arvesse ka hilisemad kirjanikud – näiteks Liivi tekstide puhul Marta Sillaots, Andrus Kasemaa. Kui mingi kirjaniku kirjutatud fiktsionaalne ruum on mingi kultuuri või rahvuse „kollektiivses mälus“ piisavalt kindlalt kanda kinnitanud, siis see hakkab mõjutama seda, kuidas kõnealuselt paigast edaspidi kirjutada, sest nüüd ei ole see enam paik iseeneses, vaid sel on nüüd mingisugune imidž. Loodud imidžit saab kas kinnitada, kummutada püüda või sellega dialoogi astuda. Isegi siis, kui teose autor püüab seda tekkinud imidžit või otsemat intertekstuaalset seost vältida, võib näiteks kirjanduskriitika selle seose paratamatult tekitada. Niisiis tuleks lisaks lihtsale ajakihtide kaardistuste analüüsile arvesse võtta ka **intertekstuaalseid seoseid** (Kõvamees 2006: 663–668; Westphal 2011: 139).

Tekstidevaheliste seoste nägemise kaudu saab siinkirjutaja arvamust järgi muuhulgas hinnata ka seda, kuivõrd mõjukaks või nähtavalolevaks mingi kirjandusteos käsitletava paiga kuvandi loomisel on osutunud. Arvesse võiks võtta lisaks

⁹ Siin ja edaspidi magistritöö autori allajoondused.

ilukirjanduslikele tekstidele ka kirjandusteoste retseptsioone, kuna kirjanduskriitikal on teksti rahva teadvusse jõudmisel üsnagi märkimisväärne roll.

Aistilisus on maastikust objektiivse pildi loomiseks samuti oluline, sest ruumi tajutakse kõigi meelte abil. Eristada võiks passiivseid ja aktiivseid tajusid. Haistmine, maitsmine ning kompimine on passiivsed, kuna need tajud ei sõltu sellest, kuidas ja mil määral inimene neile tähelepanu pöörab, samas kui näiteks vaadet saab suunata vabalt valitud maastiku objektidele. Kuulmismeel on midagi vahepealset, kuna üks asi on see, mida kuuldakse, teine, mida kuulatakse. Geokriitikud, ennekõike Westphal ja Tally heidavad senisele kirjandusuurimisele ette, et tekste loetakse liialt visuaalsetena, jättes muud tajud üldse tähelepanuta. Tekstist tuleks üles leida ka hääled, maitsed, lõhnad, kompamised, temperatuur, et alles siis näha, kas ehk ei osutu mõni kirjanduslik paik hoopis enam näiteks kuuldaliseks või lõhnaliseks kui visuaalseks. (Westphal 2011: 131–136)

Teksti lugemine on iseenesest visuaalne (või ettelugemisel ka kuuldeline) toiming (Vaiksoo 1999: 150–159). Selleks aga, et tekst looks lugejas aistilisi kujutluspilte, kasutatakse selles tihtilugu ka sünesteesi, sest pelk kujundlikkusest hoiduv tekst võib mõjuda liialt kuivana. Geokriitikuid huvitab ka see, millist liiki sünesteesi kasutatakse missuguste aistingute edasiandmiseks. (Westphal 2011: 135)

Oma magistritöös kombineerin nii Tally kui Westphali teoreetilist lähenemist. Ühest küljest pooldan interdistsiplinaarset uurimist, kuna annan oma töös ülevaate Peipsi kultuurilisest ja loodusloolisest taustast, mille puhul toon välja seosed Peipsi-kirjandusega. Samas jääb mu käsitus reaalse ruumiga seostatuks ja üldjoontes on töö kirjanduskeskne – lõpuks välja joonistuvale skeemil on põhitähelepanu tekstide esteetilisel küljel. Kuna ma hõlman oma töösse ka kirjandusmuuseumid, siis selles mõttes läheb antud uurimus Tallyst ja Westphalist kaugemale. Mõlemad autorid keskenduvad pigem ruumi kirjandusloomesse, samas on antud töö eesmärgiks analüüsida vähemalt sama põhjalikult ka vastupidist protsessi – kirjanduse ruumiloomet. Seda teen ma hoolimata sellest, et Westphal väidab (2011: 171) et kirjandus otseselt ruume ei loo, vaid on sellega ainult interaktiivses suhtluses. Kuigi

põhiosas võib kirjanduse mõju maastikule Westphali sõnastatuga piirduda, siis kirjanikemuuseumid tõendavad ka teistsuguse võimaluse olemasolu.

1.2. Geokriitika ja võrdlev kirjandusteadus

Geokriitikal pole otseselt mingit konkreetset meetodit, mille abil kirjandust ruumikeskselt uurida. Siiski on võimalik geokriitika põhiprintsiipidest lähtuvalt aimata, milline meetod võiks seesuguse kirjandusuurimisega sobida.

Robert Tally toob välja, et tema meelest sobiks geokriitikat ühildada Franco Moretti (2013) kauglugemisega (*distant reading*), seda peamiselt paljude kohtade (eriti linnade) kohta leiduva tekstikorpuse suuruse põhjal, mis võimaldaks mingi uurimistöö raames lähilugemist kasutades vaid osaga valitud paiga kirjandusest tutvuda. Seda seda enam, et üldiselt valitakse analüüsimiseks 'anomaalseid tekste', mis mitte ei kujuta mingit paika nii, nagu seda üldiselt kujutatakse, vaid mis on tavatekstidega võrreldes silmatorkavamad. Viimaste näiteks on tüvitekstid või kaanonisse kuuluvad teosed, mis tõepoolest, võrreldes diletantide kirjutatud teostega, on originaalsemad. Ometi nendib ka Tally, et kauglugemine nõuaks siiski kõikide nende tekstide lugemist ja sorteerimist, märksõnadega sildistamist, žanrite kaupa jaotamist, ning seega lähilugemisest ei päästaks. (Tally 2013: 102–108)

Kuna geokriitika näeb ette intertekstuaalsete seoste otsimist ning eri **vaatepunktide kõrvutavat analüüsi**, siis oleks minu arvates sobilik kasutada geokriitika kui kirjandusteoreetilise lähenemise analüüsimeetodina komparativistikat. Ka Bernhard Westphal nendib, et geokriitika sisaldab endas komparatiivsust (Westphal 2011b: xiv).

Kasutades oma edasises Peipsi-kirjanduse analüüsis võrdlevat meetodit, jaotan ma Peipsi-kirjandust esmalt rahvuskirjanduste järgi. Nõnda saab anda ülevaate järve kujutamise kohta erinevates kirjandus- ja kultuuriruumides ning teha selgestimärgatavaks geokriitika mitme vaatepunkti olemasolu (veidi laiemalt kui

endogeense-eksogeense eristamise mõttes). Kuna kõik rahvuskirjanduse peatükid on esitatud kronoloogilises järjestuses, moodustub sel viisil selgem Peipsi-kirjanduse stratigraafia. Rahvuskirjanduslikule ja kultuurilistele võrdlustele toetudes saab edasi minna põhjalikumale Peipsi järve sümboltähenduste analüüsimisele.

2. Peipsi

2.1. Peipsi looduslooline taust

Oma 3555 km² suuruse pindalaga on Peipsi järv Euroopas üks suurimaid. Järv on põhjalõuna sihiline, liigestudes Suurjärveks, Pihkva järveks ning neid ühendavaks Lämmijärveks. Rannajoon on sel enamasti sirge, liigestunuim on idarannikul paiknev rohkete neemede (Raskopel, Podborovje, Pnevno, Mtež) ja lahtedega Remda (Rämeda) poolsaar. Saari on Peipsis 35, neist asustatud on 5, lisaks neile on Velikaja jõe suudmes umbes 40 deltaaarekest. Peipsi vesikond, koos järve endaga on 47 815 km² ning jaotub Venemaa, Eesti ja Läti vahel, millest 57% moodustab Velikaja ja 22% Emajõe jõgikond. Kokku suubub Peipsisse 237 jõge ja kraavi, välja voolab ainult Narva jõgi. Veetase kõigub 28,72 meetrist 31,76 meetrini, järve ekstreempindala on vastavalt 3474 ja 4328 km². Suuri üleujutusi on Emajõe suudmealal Varnja ja Meerapalu vahel, Remda poolsaarel, Pihkva järve edela- ja Lämmijärve läänerannikul ning Suurjärve põhjarannikul Remniku ja Vasknarva vahel. (Eesti Entsüklopeedia)

Ürg-Peipsi pindala muutus maakerke tõttu väiksemaks ning omandas praeguse suuruse umbes 5000 aastat tagasi. Täna sees maastikus on näha vanad järve astangud ja rannavallide riba. Territooriumi pikaajaline veekogu põhjaks olemine on kaasa toonud pinnase vaesumise ja halva veeläbilaskvuse. Pinnakatteks on punakaspruun ning savikas moreen ja liiv, mille tõttu mullad on väheviljakad ja kannatavad enamasti liigniiskuse all. Endisest Peipsist on tekkinud Lahepera, Koosa, Kuningjärv ja Mustjärv järv. (Elkenid 2000: 9)

Suurjärve põhi on valdavalt liivane; Lämmi- ja Pihkva järve põhja katab peamiselt järvemuda (kasutusel muuhulgas ravimudana), ida- ja lõunaranna lähedal turbamuda. Enamus Peipsi madalikust on moreeni- ja rändrahnude rikas. Eriliselt paistab kivirohkusega silma Nina küla ümbrus (nt Kalevipoja sild). Läände jääb Kagu-Eesti ehk Ugandi lavamaa. Need alad asuvad 40–100 meetri kõrgusel merepinnast. Kagu-Eesti lavamaa on lainjas moreentasandik, mida liigendavad paljud sügavad ürgorud – nt Alatskivi-Pala ja Naelvere ürgorg. Alatskivi ürgoru veergudel paikneb nii vallseljakuid kui ka voorjaid künniseid (Kalevipoja säng 15 meetrit, Linnamägi). Lavamaa aluspõhjaks on devoni liivakivi, mis on paljandunud ürgoru

nõlvadel. Ilmekaim on paljand Punase allika ümbruses. (Eesti Entsüklopeedia; Elkenid 2000: 10)

Geoloogiliste eripärade tõttu on Peipsi järve lained väga ohtlikud. See Peipsi „salakavalus“ avaldub ka Peipsi-kirjanduses – eriti reisikirjades ja dokumentaalproosas. Nii võib öelda, et Peipsi ohtlikud lained ei ole mitte kirjanduslik hüperbool vaid reaalsus. Näiteks Johannes Maide räägib oma teoses „Süstal ümber Eesti“ peipsi järve teravatest lainetest ning kujutab ennast kui poolmüstilise nõiaga võitlemas kui ta tormiga järvele püüab minna. Karajevi ja Potressovi „Peipsi järve mõistatuses“ saavad sõna kohalikud kalamehed, kes räägivad sellest, kui raske on eriti võõrastel aimata kui ohtlikud Peipsi järve lained olla võivad. Viimases teoses tuleb ilmsiks ajaloolaste geoloogiline möödapanek Vroni kivi ehk selle kivi suhtes, millelt Aleksander Nevski olla andnud Jäälahingu ajal oma vägedele käsklusi. Nimelt eeldasid uurijad, et tegemist oli suure graniitrahnuga – sellele võis anda alust see, et Peipsi põhjakaldal leidub tõepoolest mõningaid rändrahne. Siiski säärase mastaapsusega kivi siiakanti sattumine on ebaloogiline. Lõpuks leitakse järve põhjast suurem liivakivikungas.

Peipsi järve rannikul ja lähikonnas pesitseb enam kui 170 liiki linde. Järvevees leidub ligi 800 liiki taimhõljumit, loomhõljumit umbes 145 liiki. Põhjaloomi on umbes 360 liiki, kellest on ülekaalus surusääsklaste vastsed, väheharjasussid ja limused. Põhjaloomade hulk ilma suurte karpideta on 2637 isendit ruutmeetri kohta. Võõrliikidest on väga arvukas 1930. aastatel Peipsisse sattunud rändkarp (*Dressena polymorpha*). Suurtaimestikus on täheldatud Peipsis 120 liiki. (Eesti Entsüklopeedia)

Peipsi on Euroopa üks kalarikkamaid järvi. Püsivaid kalaliike on seal 34, tähtsad töönduskalad on olnud peipsi tint, räabis, peipsi siig, haug, latikas, särg, koha, ahven, kiisk ja luts. 20. sajandi lõpukümnendil suurenes järsult koha ja vähenes räabise arvukus. Peipsi tint ja peipsi siig võeti 2008. aastal Eesti punase raamatu äärmiselt ohustatud liikide kategooria nimekirja. Pea pooltes Peipsi-alastes ilukirjanduslikes teostes on juttu kalapüügist, tihti on ära märgitud ka püütavad kalaliigid. Näiteks August Gailiti „Ekke Mooris“, kus kalakartelli juhi suremine on peatanud kogu kalapüügi, ärkab kogu küla ja ka surija jalule kui latikas randa tuleb.

Peipsi järve mõjutab suuresti inimeste majandustegevus. Peipsisse kui piirijärve kandub reostust nii Eestist kui Venemaalt. Olulisimaks probleemiks on Peipsi järve eutrofeerumine eeskätte lämmastiku- ja fosforühendite lisandumisega. Selles on suur roll Tartu ja Pihkva linna punktreaustusel. Ohustatud on järve bioloogiline mitmekesisus, kogu ökosüsteemi funktsioneerimine ja magevee- ning kalavaru. Peipsi ja teiste järvede seisundi parandamise eesmärgil võeti Eestis 2003. aastal vastu piiriveekogude ja rahvusvaheliste järvede kaitse ning kasutamise konventsiooni vee ja tervise protokollitratifitseerimise seadus (protokoll ise pärineb 1992. aastast, Eesti allkirjastas selle 1999. aastal). Eestis jälgivad järve seisundit juhtivalt EMÜ Võrtsjärve limnoloogiakeskus, TTÜ keskkonnatehnoloogia instituut ja geoloogiainstituut. Tööle on rakendatud piiriveekogude kaitse ja säästliku kasutamise Eesti-Vene ühiskomisjon, mille ülesandeks on arendada piiriülest koostööd kahe riigi valitsuste vahel. Keskkonnateadlikkuse ja säästva majandamise juurutamise eesmärgil tegutseb mitu mittetulundusühingut, sealhulgas Peipsi infokeskus, Peipsi kalanduspiirkonna arendajate kogu, Peipsi Koostöö Keskus, Peipsi-Alutaguse Koostöökoda. Peipsi veeala ja rannapiirkondade kaitseks on moodustatud mitu kaitse- ja hoiuala: Avijõe, Emajõe suudmeala, Kallaste, Lahepera, Loode-Peipsi ja Sahmeni hoiuala ning Emajõe-Suursoo sookaitseala, Järvelja maastikukaitseala ja Piirissaare kaitseala (Eesti Entsüklopeedia; Peipsi järve seire). Kirjanduses on Peipsi loodushoiule, ennekõike kalavarude säilimisele pööranud tähelepanu Karl Ernst von Baer (Tammiksaar 2002).

2.2. Peipsi kultuurilooline taust

Peipsi järve kultuurilooline taust on väga mitmekesine. Selle kaldaid on asustanud eestlased, venelased, baltisakslased ja vadjalased. Tekkinud on omamoodi kultuuriline konglomeraat. Oluline on Peipsi kui piirijärve staatus. Järv on nii eraldajaks kui ka ühendajaks kahe riigi ja Peipsi kummalgi kaldal elavate inimeste vahel.

Peipsi järvega on Eesti kultuuriloos seotud palju pärimuslikku materjali. Suure osa sellest moodustab Kalevipoja-pärimus, kuhu kuulub lisaks eeposesse kirjutatud

lugudele veel teisigi. Näiteks lugu sellest, kuidas sorts magava Kalevipoja pea alt heina varastas ning kuna see oli Peipsisse sattunud ja sinna peale veel liiva kogunes, siis sellest Piirissaar tekkis (Kohapärimuse andmebaas Koobas: Eisen) või lugu sellest, kuidas Kalevipoeg Peipsi lainete peale vihastas ja neid niimoodi vemmeldas, et tänapäevani järve põhjas vemblajäljed näha on (Kohapärimuse andmebaas Koobas: Sõggel).

Lisaks on Peipsiga seotud Vanapaganapärimust: Näiteks lugu sellest, kuidas Vanapagan, Peipsi järve mõõtmisega kimpu jäänuna enam sinna kanti tulla ei tahtvatki ning seetõttu Peipsiääre inimesed kõik taevasse saavat. (Kohapärimuse andmebaas Koobas: Pootslane)

Just dokumentaalproosas ja reisikirjades leidub viiteid Peipsiga seotud pärimusele. Ka lasteraamat „Peipsi nõid Laana“ seob end Peipsi järve nõia mütoloogiaga. (Kens 2005)

Vanausulised on Eesti põliselanikud, kes rändasid Kesk-Venemaalt Peipsi läänekaldale 17. sajandi lõpust usulise tagakiusamise tõttu. Nad asustasid kohalike elanike poolt tühjaksjätetud kaldariba, kuna eesti talupojad raadasid järvest kaugemal asuvaid metsa- ja soolasid. Nii kujunesid kaks tihedalt hoonestatud tänavküla Mustvee ja Kallaste. 20. sajandi alguseks oli saanud Mustveest tuntud laadakoht ja veeteede keskus. Mustveest Omedu jõe suudmeni kulgevad väiksemad vanausuliste tänavkülad: Raja, Kükita, Tiheda, Kolkja, Kasepää ja Varnja. Vanausulisi elab ka Piirissaarel ja Peresje külas Mikitamäe vallas Lämmijärve ääres. (Kõivupuu 2007)

Vene vanausuliste pärimuses on tähtsaimateks elementideks pulmakombed, vaimulikud värsid. Järvega seotud pärimusega on seotud kalastused.

Mitmed 2007. aastal välja antud enamasti harrastusluuletajate teostest koosneva luulekogu „Peipsi hing“ venekeelsed autorid räägivad seoses Peipsiga oma vanausulise identiteedist, põgusalt on juttu ka Peipsi-folkloorist, kusjuures ka Kalevipojast.

Peipsi kalda lähedusse jääb mitmeid Eestimaa mõisu, näiteks Alatskivi, Ranna, Kadrina (*Hohensee*), Pala, Kokora, Kauksi, Tudulinna, Rannapungerja, Pootsiku, Jaama, Vasknarva, Meeksi, Naha, Raigla ja Võõpsu kui ühed järvele lähemalasuvamad

(Eesti Mõisaportaal). Need on omaaegsed maamärgid baltisakslaste Eestimaal asumise kohta. Baltisakslased moodustasid Eestimaa elanikkonnas umbes kolme kuni nelja protsendilise ülemkihi. Enamus baltisakslastest lahkus aastatel 1939.–1940. Eestist seoses *Umsiedlung*iga, kuna kardeti, et seoses Molotov-Ribbentropi pakti sõlmimisega vallutab Nõukogude Liit Eesti. Lahkus umbes 14000 baltisakslast. Seda aega on kujutanud oma teoses „Nebel am Peipussee“ Fred Ottokar von Samson-Himmelstjerna (1944). (Laur jt. 1995: 91–93)

Vadjalaste pärand Peipsi-äärses kultuuris seisneb ennekõike idamurde murrakute kujundamises. Idamurdes leidub nimelt hulganisti vadjapärasusi, millest silmatorkavamad on *õ* rohke esinemine sõnade esisilbis ja *d* esinemine laadivahelduslike sõnade nõrgas vormis jms. (Pajusalu jt. 2002: 148–149) Antud magistritöös käsitlen ma ka mitmeid idamurdes kirjutatud teoseid nagu Juhan Liivi novelli „Pildikesi Peipsi rannalt“ ning Mari Vallisoo luulekogu „Viimäne vihim“.

Veeteed

Peipsi oli oluliseks kaubatee sõlmpunktiks Hansa Liidu ajal. Mööda vett oli hõlpsam liikuda kui mööda soist maismaad. Läbikäimine Novgorodiga oli väga tähtis, kuna kaubavahetus Lääne-Euroopaga oli tihe. Kaubatee Tartu ja Novgorodi vahel kulges Emajõe mööda Peipsile, sealt Pihkva jõe kaudu Volhovile. Hansakaubanduse hiilgeaeg hakkas mööda saama 15. sajandil kui likvideeriti Novgorodi iseseisvus. Läbi Tartu kulgev kaubatee jäi unarusse, kaubatee hakkas kulgema piki Pihkva-Vastseliina-Riia maanteed või Pihkvast mööda veeteed Narva. Mingil määral on hilisemal ajal olnud laevauhendus Tartu-Piirissaare-Pihkva vahel – seda Vene või Nõukogude võimu ajal – ilma piirideta tingimustes. Peipsi kallastel asub mitmeid sadamakohti: Lohusuu, Mustvee, Omedu, Kallaste, Praaga ja väiksemaid randumiskohti. Peipsi ja Läänemere vaheline liiklus on raskendatud kärestike ja tammidega Narva jõel. (U. Liiv jt. 2013: 32–35, Kiudsoo 2012)

Nüüdsel ajal on lisaks kaluripaatile näha Peipsil aeg-ajalt ka Tartu Lodjakoja lotjasid. Lotjade hiilgeaeg jäi 19. sajandisse, kuid need on seilanud siinmail juba 14. sajandist saati. Lotjade ümar lamedapõhjaline kere on ideaalne laevatamiseks Emajõe ja

Peipsi madalates vetes ning sildumiseks kehvades sadamakohtades. (U. Liiv jt. 2013: 45)

Veeteedest on juttu mitmetes Peipsit kujutavates teostes. Näiteks Samuel Kiecheli reisikirjas, Marta Sillaotsa novellis „Peipsil“, Karajevi ja Potressovi „Peipsi järve mõistatus“, samuti Johannes Maide ja Villem Ridala reisikirjades.

3. Peipsi ilukirjanduses

3.1. Peipsi eesti kirjanduses

Eesti kirjanduses hakati Peipsit kujutama 19. sajandi teisel poolel. Sellest ajast pärinevad ka esimesed kirjapandud pärimustekstid järve kohta. Peipsi järvega seotud Kalevipoja-muistendeist on mõni leidnud ka koha Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) kunsteeposes „Kalevipoeg“ [1857–1861] ja sellega pääsenud Eesti kirjanduskaanonisse. Peipsist tuleb „Kalevipojas“ juttu üheteistkümnendas loos (Kreutzwald 1997: 157–184), kus Kalevipoeg läheb üle Peipsi laudu tooma ning kaheteistkümnendas loos, kus ta püüab üle järve silda ehitada.

Üheks tuntuimaks Peipsist kirjutanud autoriks on Juhan Liiv (1864–1913), kes on kirjutanud järve kohta nii luulet kui proosat. Kuigi Friedebert Tuglas Liivi proosateoseid eriti ei hinnanud (Talvet 2013: 406), on just Tuglase „Liivi maastike“ tõlgendused põhjalikult mõjutanud seda, kuidas hilisemad autorid on Peipsi järve või selle ümbrust tõlgendanud – seda näiteks nõukogudeaegsetes ajalehekirjutistes kirjanduslikest retkedest Alatskivile või Peipsi äärde (Fridolin 2013: 29–32; Tuglas 2013: 40–58).

Proosateostest on Peipsit kujutatud novellides „Pildikene Peipsi rannalt“ [1890] ja „Peipsi peal“ [1892], samuti jutustuses „Vari“ [1892]. Juhan Liivi luules esineb Peipsit nii luuletuste põhiteemana kui ka näiteks armastuse teema illustratsioonina. Luulenäideteks on „Mai hommik“ [1885], kus järve nägemine kutsub minategelases esile armumõtteid, sümbolistlikumad igatsusega seotud „Üle vee“ [1896], „Kaugel“ [1900] ning „Päikese tõus“ [1896], nukrad järvepildikesed „Järv“ [1896], „Sügisene rand“ [1919] ning „Lehed lang'sid“ [1897]. (Liiv 2013)

Juhan Liivi vend Jakob Liiv (1859–1938) on samuti Peipsist kirjutanud. Jutustuse „Jää tulek“ [1906] pealkiri räägib juba enda eest. Jutustus „Rist metsas“ [1906] esitatakse lugu, mille rääkis õitsilistele nende juht. Lugu rääkis sellest, kuidas Otri Krõõda mees Kustas oli järve peal tormi kätte jäänud ning seal surma saanud ning kuidas mõned aastad hiljem oli hunt ka Krõõda noorima lapse, Kustase, ära viinud. Peipsit on Jakob Liiv kirjutanud ka luuletustes „Nuttev süda“ [1885], „Minu luule hällipaik“ [1894], „Üks öö Peipsi rannal“ [1900], „Kodujärv“ [1886–1906], „Peipsi

ääres“ [1917]. Jakob Liivi luuletustes esinev järv on väga tihedalt seotud tema lapsepõlve ning isiklike mälestustega. Niisiis esindab ta eksogeenset vaadet Peipsile.

Peipsi ääres elas ka luuletaja Anna Haava (1864–1957). Kuigi suur osa tema loomingut pole paigakeskne – ta on kirjutanud palju isamaa- ja armastusluulet või luulet ka Eestist kaugetest paikadest¹⁰ – leidub tema loomingus ka Peipsi järve kujutavaid tekste. Sellisteks on „Vesi voolab, vesi kohab“ (1897), „Kuulsid sa ehk lainte laulu“ (1906), Peipsit on ta põgusalt puudutanud ka luuletuses „Kalamehe mõrsja“ (1890). Nagu Anna Haava looming üldisemalt, on ka tema Peipsi-luuletused romantilised ja isamaalised.

1902. aastast pärineb Gustav Suitsu (1883–1956) luuletus „Käkimäe kägu“. Selles teose pealkirjas on viidatud Juhan Liivi samanimelisele proosateosele. Samas ridades *Oleksin kägu, siis tõuseks ma / Käkimäe kuuse latva, / Peipsit kust saaksin vaadata / üle see laane katva ././ Oh, kui metsa seda poleks ees / varjamas vete vilku! / Oh, kui poleks nii väike mees, küll siis küünitaks pilku!* viitab ta „Varjule“ (Sõnarine 1989: 389–390).

Andres Raha teose „Vanne: Alguipärane jutt Peipsi ranna minevikust“ (1908) sündmustik leiab aset 17. sajandi Eestimaal Poola riigi valitsemiseaja lõpus. Tegemist on sünge ning seiklusrikka looga aadlike Ackersteinide perekonnaloost, kuhu on mässitud ka teisi elusaatusi, mis on koondunud perepoja Walteri ja tema armastatud Hilda saatuste ümber. Peipsi järv on teoses pidevalt kohalolevaks vaikivaks tunnistajaks toimuvatele sündmustele.

1914. aastal kirjutas Marta Sillaots (1887–1969) novelli „Peipsil“. Lugu algab lausega: „Üks laevuke läks üle vee, Läks üle vee ja laenete...“ *ümises Kärp, - igavene üliõpilane* (Sillaots 1921: 32). Minategelase tulevane kaasa läks üle Peipsi suurkaupmehe perekonda lastekasvatamiseks. Mees saadab teda laeval Tartust Varnjani, edasi läheb naine üksi. Juhan Liivi tsitaat muudab järve teise kalda veelgi kaugemaks. Peipsi toimib teoses armastajaid lahutava otsatu ruumina.

1921. aastast pärineb Villem Ridala (1885–1942) reisikiri „Ringi mööda kodumaad“, kus Ridala koos oma Helsingi ja Kuressaare sõpradega Tallinnast Narva läheb. Sealt sõidetakse laevaga mööda Narva jõge edasi Peipsile. Peipsilt minnakse

¹⁰ Vt. Sirje Endre saatesõna raamatule „Rändaja Anna: Anna Haava kirjad“ 2014

edasi Lõuna-Eestisse ning lõpuks jõutakse saartele välja. Peatusi tehakse Mustvees, Kallastes ja Ninal. Loodusolusid tundub üsna põgusalt kirjeldatud olevat, vahest on ära märgitud ainult ilmastikuolusid. Enam on juttu sadamates kauba pealelaadimistest ning laeval sagivatest inimestest. Ja kui autori pilk liigubki järvele, siis näeb ta kas kaldalolevaid külasid või laineharjadel ujuvaid paate. Vaid korra tuleb järvekeskkond aktiivsemalt loosse sisse – kui laev kogemata Emajõe suudmes liivapangale selga on sõitnud (Ridala 1921: 76–77).

1928. aastal ilmunud Karl Kaasiku (1898–1942) kolmevaatusliku opereti „Kaluri tütar“ (lavastatuna Kadila rahvamajas 1935. aastal ja Urvaste rahvamajas 2011. aastal), tegevustik kujutab endast seda, kuidas tema isa tahab tüdriku vene petturlikule ametnikule mehele panna, kuid kes lõpuks abiellub kohaliku eesti mehega. Kogu sündmustik leiab aset Peipsi-äärses kalurikülas. Kui Raha „Vandes“ esines Peipsi passiivse kõrvalseisjana, siis selles teoses näib, nagu hingaksid järv ning selle kalda asukad just kui ühes taktis. Järv peegeldab peategelaste hingeelu, samuti otsivad viimased just järvest endale lohutust.

Juhan Sütiste (saksapärase nimega Schütz) (1899–1945) luulekogu „Peipsist mereni“ (1930) kaardistab oma luuletustes mitmeid Eesti piirkondi. Seda tsüklist „Suvine sõiduplaan 1929“, kuhu kuuluvad muuhulgas luuletused „Tartu – Vapramäe – Elva“, „Otepää“, „Tartu-Peipsi“. Viimases luuletuses kirjeldatakse Peipsi äärde jõudmist nii: *Paat nagu hirmun itta rühib / ja viimse kaare kõrkjani teeb - / meid võtab enesesse Peipsi mühin, / lai, võimas järvepinna voogamine. / Taas tunned kuuendat meelt sa – avarusmeelt, / kui silmist kaob kallas loogeline / ja mässab Peipsi, ulub vägev tuul, / vaht tuiskab, lõikab üle paadi* (Schütz 1930: 31). Ka „Suveöö poem“ (1930: 41–42) kirjeldab Peipsit tema suveõises rahulikkuses, kontrastina möödunud aegade mässamisele.

Eelnevalt juttu olnud Villem Ridala reisikirjaga sarnaneb eesti looduskaitse tegelase Johannes Maide (1893–1944) päevikuna kirja pandud teos „Süstal ümber Eesti“ (1934), milles kajastuvad Maide süstareisi seiklused trajektooriga Tallinn – Narva – Peipsi – Võrtsjärv – Viljandi – Pärnu – Tallinn. Nagu antud žanrile kohane, kirjeldab autor oma ringreisi ja Peipsit üldiselt realistlikus laadis: kirjeldades peamiselt järve ja kallaste visuaalset külge, aga ka tormide „hulumist“. Samas on lugudesse sisse põimitud

müstikat, mis muudab teose ka kunstiliselt nauditavaks. Kui Ridala Peipsiseikluste puhul tekkis võib-olla just sellepärast, et enamus külades ka maabuti, silme ette pilt, nagu oleks järvele kõik need Peipsiäärsed ridakülad näha, siis Maide räägib sellest, kuidas see just nii ei ole – üle metsa paistab vaid õigeusukiriku kupleid (Maide 1934: 63–64). Muidugi – süstas on vaatepunkt sõna otseses mõttes madalamal, mistõttu sealt ei saagi avalduda samasugune vaade kui kõrgelt aurulaeva katuselt.

1937. aastal ilmus Jüri Parijõe (1892–1941) reisikiri 1934. aastast – „Alutaguse metsades“. Oma retke vältel liigub ta rattaga muuhulgas läbi Peipsi rannakülade. Need läbib ta kiirsõidul ja nagu ta isegi nendib: *ei ole mahti ega tahtmist neis pikemalt peatuda* (Parijõgi 1937: 196). Loos kirjeldab ta noorusajast tuttavaid Peipsi kaupmehi, samuti teelejäävaid külasid ning sealseid elanikke. Alatskivile jõudes räägib ta põhjalikult Juhan Liivist ja sellest, kuidas *kogu see ümbrus on Tuglase poolt läbi käidud samm-sammult, läbi uuritud ja kirjanduse kaudu kõigile tuttav* (Parijõgi 1937: 202–203). Juhan Liivi kodukohta jõudes nendib ta (lk 203–204), et see ei paista kuidagi eriline ja samahästi oleks võinud Liiv üles kasvada kuskil Läänemaa külades. Edasi liigub Parijõgi läbi Kitselinna, kus Kukulinnaga paralleele veab.

Reisikirjana võib lugeda ka zooloogi ja looduskirjaniku Johannes Piiperi (1882–1973) dokumentaalproosateost „Pilte ja hääli Eesti loodusest“ (1948), mis sisaldab endas muu seas Peipsi-ääre pildikesi. Need tähelepanekud on kirja pandud ajavahemikus 28.–30. august 1936. Teos kirjeldab põhjalikult ja detailrikkalt loodusolusid, kirjeldatakse külasid ja sealset elu-olu, Alatskivil tuleb juttu ka Juhan Liivist.

Ühe põnevama uue Peipsi-kuvandi loob August Gailit (1891–1960). Järve on kujutatud teostes „Põhjaneitsi“ [1927] ja „Ekke Moor“ [1941]. Maastikud on Gailitile omaselt veidi kummaliselt nihestatud, kuigi üldjoontes võib järvekirjeldusi realistlikeks pidada. Enam kui järvele, pöörab Gailit suuremat tähelepanu viimase kaldaid asustavate inimeste kujutamisele, kes esinevad tema teostes sama kummalisena kui keskkondki.

Nõukogude ajal on Peipsist palju juttu ajakirjanduses – populaarsed on retked kirjanike sünnikodudesse, ning nii külastatakse teiste seas Juhan Liivi ning Anna Haava kodusid ja nende kodumaastikke. Nendes torkab silma, võib-olla nende retkede kirjanduslikkuse tõttu, just maastiku vaatamine läbi kirjandusliku prisma, üldjuhul läbi

Liivi prisma – eriti palju vihjeid on „Varjule“. Sealjuures on Liivi maastike tõlgendamisel oluline osa just Tuglase Liivi-tõlgenduste¹¹ (nt Prees 1959). Selline oli ka juba Parijõe (1937) pilk Alatskivi kandile.

1957. aastal ilmus Paul Haavaoksa (1924–1983) luulekogu „Peipsi rannalt“, milles esineb palju Peipsit ja selle kaldaid ning kohalike inimeste elu-olu käsitlevaid luuletusi. Luuletekstid on kirjutatud realistlikus võtmes, neis on ära tunda kodukoharomantikat. Ka lasteraamat „Rannapoisid“ (1960) tegevustik leiab aste Peipsi kaldal ja Peipsil. 1981. aastal ilmunud luulekogu „Rannahääled“ kujutab samuti Peipsiäärt, kuid võrreldes varasemate Peipsiteemaliste luulekogudega on teos eksistentsiaalsem ja sügavam.

Eesti kirjandusloolane ning kirjanike kodukohtade uurija Endel Priidel (s. 1932) tutvustab brošüüris „Piki Peipsi piiri“ (1968) kohalikke looduslikke olusid aga ka kultuuri. Teoses tuuakse rohkelt tekstilisi viiteid Peipsi-ääres elanud ja Peipsist kirjutanud kirjanikele nagu Juhan Liiv, Jakob Liiv, Anna Haava, Paul Haavaoks, Juhan Sütiste, Wilhelm Küchelbecker. Tekstis on esitatud ka selliste autorite nagu Aira Kaalu, Einar Maasiku, Linda Ruudi ja Adolf Rammo luulekatkeid¹², mis Peipsi kanti ühel või teisel viisil kirjeldavad. Priidel teeb juttu ka Karajevi ja Potressovi teosest „Peipsi järve mõistatus“.

Rootsis nägi nõukogude ajal päevavalgust Bernard Kangro (1910–1994) romaan „Peipsi“ (1954), mis räägib tagantjärele Nõukogude okupatsiooni eelaimdustest. Loo peategelaseks on poiss Teppan, kes väiksena oli elanud Peipsi teisel kaldal, kuid veidi suuremaks kasvades sealt Eesti poole põgenes. Nüüd, noormehena on aga kõiges tunda lähenevat ohtu teispoolt Peipsit ning pidevalt seatakse silmad hirmuga järve poole. Pidevalt on teoses juttu ka sellest, kuidas venelased salaja üle Peipsi käivad ja kuidas järvel mitu piirivalvurit tapeti.

Pärast mitmekümne aasta pikkust pausi Peipsi-teemadel ilmus 2007. aastal 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi alguse Peipsi luuletajate luulekogu „Peipsi hing“, mis koondab mitmekümne eesti- ja venekeelse autori loomingut. Eestikeelsed luuletused on

¹¹ Täpsemalt Fridolin 2013: 28–29.

¹² Need autorid ja nende teosed jäävad antud magistr töö mahu piiratuse tõttu põhjalikuma käsitluse alt välja. Samas võib öelda, et nad kõik on sellised realistlikus laadis kirjutatud Peipsi illustratsioonid.

enamasti kodukoharomantilised ning idüllilised pildid järvest ning viimast ääristavatest küladest. Selline sisu võib olla muuhulgas tingitud juba teose formaadist – see koondab endas Peipsi autoreid, kes on oma luuletused loonud tihti ka Peipsiteemaliste kooskämiste tarbeks. Kuigi „Peipsi hinge“ teosed on enamasti (kui Mari Vallisoo ja Igor Kotjuhi luule välja jätta) ilmselgelt harrastusluuletajate kätetöö, pean ma vajalikuks ka sealesinevaid teoseid käsitleda. Lisaks nende Peipsi-temaatikale on need luuletused olulised seetõttu, et olgugi, et nad ei paku mingit kirjanduselamust, siis on neis juttu mõningatest Peipsi tähendustest, mis teistes tekstides ei ole nii esil või puuduvad sootuks.

Andrus Kasemaa (s. 1984) looming on tihedalt seotud Juhan Liivi tekstidega: „Luuletaja hommik no 1“ tekitab järve-maa vastanduse luuletaja ja tuule vahele: *Peipsi kohal tõusevad / esimesed pilved nagu aatomiseened / ja ma tean, et seegi päev / tuleb täis rõõme ja värskendavat tuult, / mis paneb mu elama, / sest tõesti ilma tuuleta / hakkab ma haisema*¹³ (Kasemaa 2008: 28). Antud luuletuses esinevatest Peipsi tuumapilvedest on juttu ka teoses „Leskede kadunud maailm“: *Kui mõnus oli seal [kodumaja] aknal istuda ja vahtida Peipsi kohale tõusvaid pilvi. Vahel olid need nagu tuumapilved, kerkisid kõrgemale. mujal sisemaal oli selge sinine taevas, aga Venemaa kohal olid kauged lumemäed, alatised lumemäed. Vahtisin neid tihti* (Kasemaa 2012: 25). Võib-olla just liialt Liivist küllastununa ning tihtilugu Liivile pilku heitvale Peipsi-kirjandusele vastandumiseks naerab Kasemaa oma teoses „Leskede kadunud maailm“ sõbralikult Peipsist väga lugu pidavate leskede üle ning nendib, et talle endale on Välgil metsad alati suuremat huvi pakkunud kui Peipsi (Kasemaa 2012: 36).

Valdur Mikita (s. 1970) „Lingvistiline mets“ (2013) käsitleb muuhulgas Peipsi hüdronüümiat ning eestlasi kui ’Peipsi järve indiaanlasi’ – seda põgusalt muu Eesti mütoloogia keskel.

2013. aastal ilmus ka Mari Vallisoo (1950–2013) kodavere murrakus kirjutatud luulekogu „Viimäne vihim“, milles on esitatud rida Kodavere igapäevaelu pildikesi. Mõnedes neist on juttu ka järvest. Osa selle luulekogu luuletustest on varem ilmunud ka „Peipsi hinges“ (2007).

¹³ Juhan Liivil: *Luule on tuul – aga tuuleta läheb maa haisema!* [1954] (Liiv 2013:419)

Vahur Afanasjevi (s. 1979) luulekogu „Tüsamäe tigu“ (2015) kujutab endast just kui Kirepi ja selle ümbruse kaarti – kusjuures teoses on ka palju kaarte, olgu need siis geograafilised kaardid või Afanasjevi mentaalsete kaartide skitseerinud. Otsapidi puutub Afanasjevi kaart kokku ka Peipsiga, millest on juttu luuletustes „Nõidus“ ja „Lille talu“. Peipsi tekitab tema luuletustes müstilist õhkkonda.

3.2. Peipsi vene kirjanduses

Eesti ja Peipsiga seotud venekeelne kirjandus on tekkinud romantismi pinnalt. Peipsi järve kujutatakse romantilise, vaikse või süngena, selle ümbrust samuti just kui dramaatilise maastikuna. Kogu hea ja kurja võitlus, meeleolud ja tunded peegelduvad just looduskirjeldustes, mis romantismis ei ole staatilised tagataustad, vaid mis loo kulgedes sellele kaasa elavad. (Issakov 1971: 8–14)

Dekabristlike¹⁴ kirjanike seas on Eestit, täpsemalt Peipsi ümbrust kujutanud Wilhelm Küchelbecker (1797–1846). Ta kasvas üles Avinurme mõisas ning on kirjeldanud oma kodukanti eestlaste muistsest vabadusvõitlusest kõnelevas teoses „Ado“ [1824]. Täpsemalt kirjeldatakse loos eesti manatarga Ado ning tema tütre seiklusi ja läbielamisi 13. sajandi alguses. Ado ning tema tütar lähevad eestlaste saadikutena Novgorodi, et otsida venelastelt abi siinse rahva orjastanud sakslaste vastu. Eesti on selles teoses defineeritud Peipsi-äärse maana. Novgorodis käimiste jooksul kirjeldatakse täpsemalt ka Peipsit (Küchelbecker 1971: 177).

Fjodor Glinka (1786–1880), kes oli samuti dekabrist, kirjeldab Eestist läbi sõites „Kirjades sõbrale“ [1816–1817] siinseid loodusolusid, samuti Peipsit. Kui Küchelbeckeri Peipsi-kujutustel oli loo seisukohast mingisugune funktsioon – näidata autori kodupaiga armast ning kaunist loodust, siis Glinka kirjeldab küll samuti selle sama piirkonna loodust, kuid neil kirjeldusil puudub suurem emotsionaalne seos külastatud paikadega – autor kirjeldab vaid seda, mis talle silma jääb. Kui Küchelbeckeri tekst on kirjutatud õe juures nostalgilise vaatenähtena oma kodukohast, siis

¹⁴ Dekabristid olid 19. sajandi esimesel poolel tekkinud keiser Nikolai I vastase poliitilise liikumise liikmed.

Glinka puhul on tegemist tema Baltikumi reisi illustreeriva pildikesega, kus ta tutvustab oma adressaadile kohalikku loodust (küllaltki romantilises ja eksootilises võtmes) ja Tšuudi järve etümoloogiat (Glinka 1971: 52–57).

Faddei Bulgarin (1789–1859) kirjeldab Peipsi järve reisikirjas „Matk mööda Liivimaad“ [1827]. Tema kirjeldus Peipsist on faktiline – kus asub, kui pikk, kui lai jne. Nendes kirjeldustes pole tegemist seesuguste romantikat õhkavate pildikestega nagu näiteks Glinkal või Küchelbeckeril – tema jaoks on oluline anda edasi faktiline info. Veidi elavamalt kirjeldab ta aga järvega seotud minevikku. Bulgarini kirjelduses on järv suuremal määral (ajalooline) sündmuspaik, kuid seda mitte niiväga siinsete inimeste vaid pigem venelaste jaoks¹⁵.

Kui eelpool välja toodud looduskirjeldused pärinevad proosatekstidest, siis Aleksandr Puškini hea sõber¹⁶ Nikolai Jazõkov (1803–1846), vene luuletaja, kes on oma kuulsaimad luuletused kirjutanud oma ülikoolilinnast Tartust (nt „Derpt“ [1825]), on pühendanud Peipsile kaks luuletust pealkirjaga „Kaks pilti“ [1825]. Luuležanris ei anna Jazõkov edasi pikemat narratiivi, kuid see eest mulje järvest on luulevormis võib-olla elavamgi luuležanris kasutatavate metafooride tõttu. Lisaks – kui proosateostes on Peipsi pigem tegevuskohaks, siis luules on see teose teemaks.

Üks põhjalikumaid venekeelseid teoseid – „Sealpool Peipsit“ [1925] – on Peipsi kohta kirjutanud veeteede insener ja postuumselt Stalini preemiaga premeeritud nõukogude kirjanik Vlatšeslav Šiškov (1873–1945). Teose minategelane oli pärast Eesti iseseisvumist Eestisse jäänud venelane, kes oma kauget kodumaad oli sunnitud üle Peipsi vaatama. Nagu Juhan Liivil ning teistelgi Eesti autoritel on sellegi teose Peipsi seotud igatsusega. Siiapoole jäänud venelased ei hinda seda tõsist ja kummalist rahvast ning seda maad, mis Peipsi läänekaldale jääb. Eestipoolsel kaldal olles aga saavad venelased aru sellest, kui väärtuslik on nende kodumaa: *Sealpool Peipsit [on elu]. Ainult siit, sellest surnuaiast näen ma õieti ja õiget Venemaad, ainult siit saan aru,*

¹⁵ Vene kirjanduses on jäälahingul tähtis roll. Seda teemat on käsitlenud oma loomingus näiteks Natalia Pavliščeva, Aleksei Jugov, Sergei Palvlovitš Mosijaš ja Konstantin Mihhailovitš Sinjonov.

¹⁶ Puškin kirjutas talle luuletuse „Jazõkovile“ [1824], mis räägib nende sõprusest, tema soovist Tartusse tulla. (Puškin 1971: 224–225)

kuhupoole Venemaa rühib (Šiškov 1926: 34). Selles vaimus võtab teose peategelane koos oma kaaslastega ette ohtliku tee üle järve Venemaale. Šiškovi Peipsi on märksa julmem kui üheski eesti kirjaniku tekstis. Julmuse toovad sellesse eestlased. Kuigi vastaskalda rahvasse suhtub vaenulikult ka Kangro „Peipsi“ (1957) eestlastest kogukond, siis tolles jääb vaenlane umbmäärasemaks, peaaegu illusoorsekski nagu seda on poolhullu tüdruku Marta nägemused põlevatest hobustest, kes üle Peipsi tulevad. Kumbki tekst räägib umbkaudu samast ajaperioodist, aga see, kuidas ühel- või teisel pool Peipsit toimuvat tõlgendatakse, on vastupidine.

Georgi Karajevi (1891–1984) ja Aleksander Potressovi (1902–1972) „Peipsi järve mõistatus“ [1966] on dokumentaalproosateos, kus mitmete ekspeditsioonide käigus otsitakse Jäälahingu tegevuspaika, täpsemalt Varesekiivi, mille otsast Aleksander Nevski olla vene vägedele käske hõiganud. Samuti üritatakse kindlaks teha Novgorodimaa ajaloolisi vee- ning lohistusteid. Teose käigus kirjeldatakse üsna põhjalikult Peipsit nii ilukirjanduslikus võtmes, samas kirjeldatakse ka järve geoloogiat, kalavarusid ja veerežiimi. Kuna kõik ekspeditsioonid on mitme nädala pikkused ning kõik see aeg veedetakse välitingimustes, leidub teoses palju aistilist informatsiooni alates temperatuurist lõpetades putukatega.

Juba varem jutuks olnud (lk 27) teose „Peipsi hing“ venekeelne luulelooming on võrreldes eestikeelsega mitmekesisem. Lisaks suurele kogusele kodukoharomantikale ning idüllilistele Peipsi-pildikestele leidub seal ka Peipsi-mütoloogiaga seotud tekste. Ühes Zinaida Voeikova luuletuses on juttu sellest samast Potressovi ja Karajevi teoses tagaotsitav Varesekiivist (Peipsi hing 2007: 152), samuti mainib Zoja Pekarskaja oma luuletuses „Georg Ots“ Kalevipoega, kuigi mitte seoses Peipsiga – kuid siiski seoses eesti mütoloogiaga (Peipsi hing 2007: 142– 43). Leidub ka vanausuliste identiteeti lahkavaid luuletusi (Peipsi hing 2007: 164, 188, 189). Samuti on venelased käsitlenud rohkem kalastuse teemat – seda lisaks naistele ka meeste vaatepunktist.

3.3. Peipsi saksa kirjanduses

16. sajandi lõpus satub Eestisse ka saksa reisimees ja seikleja Samuel Kiechel (1563–1619), kes reisis aastatel 1585–1589 ilma konkreetse reisiplaanita läbi suure osa

Euroopat ja Aasiat pidades kogu reisi kestel päevikut. Reisi ühel etapil Tartust Pihkvasse liikudes satub ta ka Peipsile. Kuna laev oli väike, siis Emajõe peal sõites käidi ööbimas kaldal. Peipsil tekkis ööbimisega probleeme, kuna kaldad olid soised ning ööbimiskohtadest oli puudus (Kiechel 1866: 112). Kuna asustus oli hõre, tekkis ka toidukraami varumisega probleeme (lk 113). Järveoludest mainib autor veel tuult, millest ta räägi juba teel Pihkvas Narva olles Peipsi veeteedel liikumisest üldse just transpordi kiiruse või aegluse mõttes (lk 114–124).

Peipsist teeb oma teoses „Topograafilisi teadaandeid Liivi- ja Eestimaa kohta“¹⁷ (1774) juttu ka estofiilist baltisakslane August Wilhelm Hupel (1737–1819). Ta käsitleb Peipsit peatükis „Veekogud“¹⁸. Hupel teeb juttu Peipsi järve venekeelse nime etümoloogiast, loodusloolistest faktidest järve kohta ja Peipsist kui veeteest Narva Tartu ja Pihkva vahel. Etümoloogiaga teeb ta Peipsi eestlaste järveks: *Peipsi, mida eesti keeles nõnda, vene keeles aga Tšuudi järv ehk teisisõnu Eestlaste järv on, eraldab Liivimaad Venemaast, kellele kuulub viimase väikesem pool*¹⁹. Kogu sellise pigem faktuaalse ülevaate lõpetab ta lausega: *Selle järve ääres võib leida palju liiva, suuri metsasid ja kauneid niitusid* (Hupel 1774: 119).

1830. aastal reisis läbi Balti provintside Peterburi saksa vaimulik Johann Friedrich Woltmann (1801–1858). Ta liikus Tartust Narva tõllaga. Peipsit näevad reisilised esmakordselt hommikul ärgates, kuna Tartust olid nad teele asunud eelmise päeva õhtul. Woltmann annab ülevaate järve loodusloolisest taustast ning räägib mõne sõna sellestki, kuidas just tänu Peipsi-veeteele Novgorod „Põhjamaiseks“ Hansa linnaks sai (Woltmann 1833: 62). Edasi liikudes annab autor oma lugejatele ujumiskohasoovitusi: Rannapungerjal on liiga külm, Peipsis aga hea soe – kuigi seal tuleb teha piisavalt sügavale vette jõudmiseks pea veerandtunnine jalutuskäik madalas vees (lk 64).

1846. aastast pärineb baltisaksa mõisniku Jegor Julius von Siversi (1823–1879) luuletus „Lahing Peipsi peal“²⁰, milles räägitakse Jäälahingust. Esmalt kirjeldatakse

¹⁷ „Topographische Nachrichten von Lief- und Estland“

¹⁸ „Die Gewässer“

¹⁹ *Die Peipus, die auf Ehstnisch eben so im Rußischen aber Tschudzkoj osero d.i. an ehstnische See heißt, scheidet Liefland von Rußland; zu dem letzten gehört desselben kleinste hälfte.*

²⁰ „Schlacht auf dem Peipus“

õövastavaid loodusolusid, mis mõjuvad kas õudse ettekuulutusega või on see luuletuse alguse ajaline hüpe luuletuse lõpus toimuvasse. Seejärel räägib minategelane just kui ühe saksa sõduri suu läbi sellest, kuidas peagi on nad juba nagu ettekuulutuseks, et *juba täna hakkavad jääl punased roosid õitsema*²¹ (1846: 8). Nii lähebki: luuletuse lõpus hüüab vene sõdur oma saksa vendadele, et nende vaprad ja uhked sõdurid on pannud järvejääl roosid õitsema – sakslased on lahingus lüüa saanud.

1851. aastal kirjeldab baltisaksa arsti- ja loodusteadlane Karl Ernst von Baer (1792–1876) lühemas loodusloolises ülevaates Peipsi kalavarusid ning tervislikku õhku (Baer 1851). Nagu eesti loodusteaduste ajalugu uuriv Tartu Ülikooli geograafiateadur Erki Tammiksaar ühes oma artiklis (2002) välja on toonud, siis Karl Ernst von Baer juhtis omal ajal mitmeid Peipsi-ekspeditsioone Mustvees, Kükital, Omedus, Tihedal, Lagedal ja Kallastel. Rtekede eesmärgiks oli uurida Peipsi kalavarude vähenemist. Kohapeal tunnistas Baer massilist kalamaimude püüdmist. Selle tagajärjel muutus latikas Pihkva järves harulduseks ning tõugjas ja abakala surid sootuks välja. Abakala tänapäeval enam Pihkva järves ei olegi. Kuna Baer ei näinud võimalusi püügikvoote piirata, siis tuli keelata noorkalade ja marjakalade väljapüük kudemiskohtades. Ta koostas seaduseelnõu, et korrastada kalapüüki Peipsi järvel. 1859. aastal allkirjastas tema eelnõu keiser Aleksander II.

1892. aastast pärineb saksa kirjaniku Paul Rohrbahri (1869–1956) käsitlus jäälahingust ning selle laiemast ajaloolisest kontekstist. Teos kannab pealkirja „Lahing jää peal: Saksa-Vene saatus aastal 1242“²². Selles teoses on Peipsist juttu vaid kui jäälahingu tegevuskohast, mis tekstis ära nimetatakse.

Nõukogude okupatsiooni algusajast pärinevad kaks saksakeelset proosateost Peipsi järve kohta. Esimeseks neist on Fred Ottokar von Samson-Himmelstjerna²³ (1903–?) „Udu Peipsil“²⁴ (1944), mis kujutab endast Eesti iseseisvumise ja iseseisvuse

²¹ *heut sollen euch auf dem Eise / Gar rothe Rosen erblihn*

²² „Die Schlacht auf dem Eise: Eine Deutsch-Russische Entscheidung im Jahre 1242“

²³ Autori eluloo kohta infot ei leidu, Samson-Himmelstjerna olid põline baltisaksa aadlisuguvõsa, kellele kuulus muuhulgas Rõuge mõis.

²⁴ „Nebel am Peipussee“

kaotamise peegeldust sakslasest minategelase Edgar Sternfelse silmade läbi. Peipsist endast otseselt teoses juttu praktiliselt polegi. Suur osa tegevustikust toimub üldse väljaspool Eestit – kas Saksamaal või Moskvas. Udu Peipsi kohal sümboliseerib pigem üldisemat salapära ning kahtlase väärtusega tehinguid, mis Eesti kui Peipsiäärse maa ümber käivad.

Lisa De Boori (1894–1957) „Valgus langeb Peipsile“²⁵ (1946) tegevustik leiab aset Eestis, üsna Peipsi lähedal, kuid siingi esineb otsesed järvekirjeldusi üsna marginaalselt. Põhitähelepanu on taas siinse kandi ajaloolistel sündmustel umbes samal ajaperioodil, siiski piirdub tema Eesti Vabariigi iseseisvumise ajaga. Selleski teoses on pealkirjas olev Peipsi pigem siinse kandi üldnimetajaks või Eesti-poolsele kaldale jäävate alade metonüümiks.

Peipsiteemaline kirjandus algab 16. sajandi lõpust sakslase Samuel Kiecheli reisikirjaga ning jätkub läbi sajandite. Siinesitatud tekstivalimiku põhjal ilmneb, et kõige aktiivsem periood, mil Peipsist kirjutati langeb 19. sajandi lõppu ning 20. sajandi algusesse. Ka 2000. aastatel on ilmunud märkimisväärsel hulgal teoseid.

²⁵ „Hell glänzt der Peipussee“

4. Peipsi sümboltähendused kirjanduses

Peipsi-kirjanduse võib jagada järve kolme põhilise sümboltähenduse alla: Peipsi kui keskkond, Peipsi kui piir ja ühendustee ning Peipsi kui püha järv. Nende sümboltähenduste all esineb veel omaette alajaotusi. Valitud kolm sümboltähendust valgustavad Peipsit laiemalt selliste ruumiliikide valguses nagu 1) koht/paik 2) mittekoht²⁶ ja 3) mitteruumiline olem. Kui kasutada Westphali referentsiaalsuse mõistet, siis esimene neist oleks tegelikule ruumile kõige lähemal, viimane kaugemal – enam metaforiseeritud.

4.1. Peipsi kui keskkond

Põhimõtteliselt võib pea kogu Peipsi-kirjandust tõlgendada nii, et järv või selle kallas on keskkonnaks, kus lugude sündmustik aset leiab. Siiski keskendun ma selles peatükis tekstidele, kus järvel on oluline roll just miljöo loomisel.

Siiski võib ka keskkonnal endal olla mitmeid lisafunktsioone – illustratiivne või karakteriloomeline. Samuti saab maastikukirjelduste kaudu olevikustada minevikku. Järgnevalt toongi välja mõned olulised aspektid, mis Peipsi järve kui keskkonna puhul silma torkavad: illustratiivsus, minevikulisus ning keskkonna ja inimeste vahelised seosed.

4.1.1. Illustratiivsus

Üks peamine põhjus, miks teostes maastikku kujutatakse, on selle illustratiivsus tegevustiku foonina. Keskkonna kujutamine aitab luua meeleolu, loob lugeja peas visuaalseid (ja ka muudele meeleorganitele ettekujutavaid) pilte tegevuse sündmuspaigust. Just selle Peipsi sümboltähenduse juures on oluline järve aistilisus. See, kui palju ja millisena maastikku teoses kajastatakse, varieerub nii

²⁶ Marc Augé termin koha või paiga jaoks, mida ainult läbitakse, kuid kus kunagi ei 'koduneta'. Sellised on näiteks lennujaamad, teed, piirid. (Augé 2012)

kirjandustraditsioone ja -voole, samuti žanre ja ka autoreid pidi. Edasises analüüsis olen eristanud illustratiivsuse esinemise proosatekstides, milleks on erinevat laadi reisikirjeldused, ja luules. Kuna reisikirjeldustes on esil võõra pilk ning enamike luuletuste puhul kohaliku pilk, siis siit saab teha ka järeldusi illustratiivsuse spetsiifilisemast kasutamisest endogeensest ning eksogeensest vaatepunktist kirjutatud teostes.

4.1.1.1. Reisikirjeldustes

Pikemaid maastikukirjeldusi leiab reisikirjadest või matkakirjeldustest, kuna neis antakse ülevaade oma seikluste jooksul nähtust, ning muljetest, mida nähtu-kogetu esile kutsub.

Johann Friedrich Woltmann (1833) toob Peipsi puhul välja selle lauged kaldad, mistõttu sealne vesi on soe, kuid ujumaminek tüütu: *Kes endale reisi jooksul tolmust ja kuumast [väsinuna] värskendada soovib, seda hoiatan ma Rannapungerja külma supuskoha eest, ja soovitan Peipsi soojemat vett. Selle kaldad on aga nii lauged, et ujumiskõlbulikult sügavasse vette jõudmiseks kulub veerand tundi.*²⁷ (Woltmann 1833: 63) Samuti tõmbab ta paralleele Peipsi ja ühe Šveitsi järve vahele. Kontrastiks aga toob ta välja, et Alpide asemel on fooniks sinine taevaskõõr ja sõbralike šveitsi külad asemel vene ridakülad (Woltmann 1833: 64). Niisiis on Woltmanni Peipsikirjeldus kogemuslik ning mingi seletamata asjaolu tõttu ka *deja vu*-lik.

Fjodor Glinka annab oma kirjades sõbrale (1816–1817) Peipsit edasi nii: *Esimene valguskiir avas mu laud ja mu silmadele – ääretu laia Peipsi järve. Ta helkis nagu sile klaas. Kaldaäärsed metsad peegeldusid sinendades vetes. Pilved andsid pärlmutrilise värvingu ja koit puistas roose... Vesi ja pilved olid nii tihedasti teineteise ligi, et näis, nagu oleksid kauged paadid kerkinud taevasse. Kaldad kaikusid saagiahnete lindude kisast. /../ Rahulik kalamees seisab terve tunni ühel jalal ja varitseb vilksatavaid kalu.*

²⁷ *Wer von der Reise Staub und Hitze sich erquicken will dem warne ich vor dem kalten Bade bei Rannapungern und empfehle das wärmere wasser des Peipus. Seine Ufer sind aber so seicht, daß man erst eine Viertelstunde weit vom Ufer die zum Schwimmen erforderliche Tiefe findet.*

(Glinka 1971: 53) Esiplaanil on järve visuaalne külg, samas on oluline ka selle heliline külg.

Villem Ridala võtab koos oma Helsingi ja Kuressaare sõpradega 1921. aastal Peipsil laevareisil olles samuti just kui turisti positsiooni – ostab Skamjast vanamutikese käest mustikaid, nagu kaaslasedki, kuigi metsaalune marju täis on. Samuti kirjeldab ta eksotiseeritud võtmes Peipsiäärseid kalurikülasid ning sadamakohti: *Järv lainetab pisut kerges virus, kuid laevas ei ole seda tundagi. /../ Oleme üsna ranna lähedale jõudnud. Võib palja silmagagi eraldada liivase ranna, männiku veeru, mis mustates kaugusesse ulatub. Pisut alamal on vene küla. Armetumad mustad ja räpased unarule jäetud majad paistavad laevale. Hiljem Lohusuu sadamas: Lähedal on väikesi laevu ankrus. On tundmus, nagu oleksid peaaegu merel, ainult õudne ranna maastik ja võõraste külade vaade ei lase tähelepanu eksida.* (Ridala 1921: 73–74) Muidugi, Peipsiäär võibki Ridalale veidi omamoodi paista, kuna tema kui muhulase jaoks on harjumatu näha venelasi randlase ja kalamehe osas. Ka sinne kant ei olnud talle niiväga tuttav.

Kuigi Maide kümmekond aastat hilisemad ülestähendused Peipsi kohta järve paljuski mütologiseerivad²⁸ võib leida temagi teosest realistlikke maastikukirjeldusi. Oma retke vältel näeb ta rohkem just tormisemat Peipsit. Siiski on Maide, hoolimata kehvadest ilmastiku- ja järveoludest optimistlik: *Järvelt kostub aga tugev mürin ja alalõpmata saadab vihane Peipsi ühe laentekaare teise järel randa /../ Puhas, kollane, peenike liiv, päikesepaiste, värske tuul, sinitaevas pea kohal mis on mul rohkem vaja? Ja hõbedased laentekaarid, milledesse ennast viskan ja ootan, kuni nad mind randa loksutavad, siis kuumal rannaliival päikesekiirte suudlused ja see jumalik dolce far niente²⁹!* (Maide 1934: 65) Siiski mingil hetkel, vihma kätte jäänuna, näljase ja läbikülmununa igatseb ta sooja ja kuiva koju. Nagu iseenesest meenuvad talle siis read „Kalevipojast“: *Laia laane minu tuba, / Tuules minu tulease / Vihmas vihtlemise paika / Udus uinumise paika* (Maide 1934: 70). Jõudes Emajõe suudmesse on tema lahkumine Peipsist ühelt poolt kergendust pakkuv, teisalt neid jõukatsumusi taga igatsema jääv: *Viimane pilk Peipsile – Jumalaga, Peipsi! Palju peavalu oled Sa mulle teinud, esimesest*

²⁸ Sellest täpsemalt peatükis 4.3.

²⁹ It. Muretu logelemine.

hetkest alates, kui nägin Sinu kollakat-halli pinda kuni praeguse momendini, Sinust lahkudes. Jumalaga, mu kuri tuttav! (Maide 1934: 72)

Jüri Parijõgi matkas samal aastal kui Maide Peipsi-kandis jalgrattaga. Nii pööras ta ka oma maastikukirjeldustes rohkem tähelepanu rannaküladele kui järvele endale. Peipsist kirjeldab autor vaid sadamaid: *Ühest külast sõidavad kalurid välja. Paadid on eemal vaiade küljes „redeleil“, randa nad ei pääse madala vee tõttu. Mõni kalur kannab oma tarbeid seljas paati, sulistades põlvini vees, teised viivad hobusega võrgud paatideni. Kui kõik valmis, päästakse paadid vaiade küljest lahti ja heisatakse purjed – paatide laevastik sõidab välja.* (Parijõgi 1937: 198) Samuti räägib autor Peipsist seoses Juhan Liiviga (lk 202–208). Siinkohal toob ta sisse Tuglase Liivi tõlgendused, millede kohaselt „Kui seda metsa ees ei oleks!“ tuleks võtta ainult poeetilise väljendusena. Siiski läheb Parijõgi ise vaatama, kuidas asjad on. Autor leiab, et kodukoha mõju Liivi loomingule on olnud väga väike. Võimalik, et selline tõlgendus on osaliselt põhjustatud tema pettumusest, kui ta nägi, et nii mütologiseeritud autor nagu Juhan Liiv nõnda tavalises kohas elas.

Looduskirjeldusi ehk kõigist autoritest põhjalikumalt on kirjeldanud teoses „Pilte ja hääli Eesti loodusest“ Johannes Piiper. Alatskivile, täpsemalt kuskile Oja talu lähedusse jõudes kirjeldab ta avanevat vaadet järgnevalt: *Peatusime talu kohal, kus kõrgelt maanteeveerelt paistis kauaigatsetud Peipsi. Uniselt ja nukrana kumasid sinihallid laigud udusse looritatud kauguses. Nad vaheldusid rohetavate puistusagarate kähardunud viirgudega, mida täpitasid õhtupäikese jahedas paistuses Uus-Nina ja Lahe küla taluhooned, valvakad ja tumehallid.* (Piiper 1948: 177) Piiper kirjeldab maastikku sellisel viisil, et lugejal tekib ettekujutus mitte ainult maastiku morfoloogiast üldisemalt, vaid ta tajub ka seda, milline meeleolu, milline valgus parasjagu maastikul lasus. Võrreldes teiste autoritega on tema maastiku elemendid kõik agentsed: aovalguses Peipsi kaldal olevad hooned seisavad nagu valvurid uneleva rannavee kohal; kased ärkavad, päike värvib taevakummil ripnevate pilvesagarate põhjad lillaks ja purpurses, päikesekiired silitavad niisket õuemuru jne. (Piiper 1948: 179–180). Tema maastikukirjeldused on lausa kombitavalt tajutavad: pehme Peipsi liiv, koopa niiske seinapaber. Põhjalikult ja lausa kehaliselt tajutavalt kirjeldab Piiper kaldapangase kujunemist: *Õhk ja vesi, mis aastamiljonite eest punased Kallaste kaljud üles ehitasid,.*

lõhuvad nüüd omaenda tööd. Kui tugevad tuuled puhuvad, siis ründavad rasked murdlained kaljugalga, seda piitsutades ja uuristades. Aegade kestel nõrgeneb kaljugal ja raske kaljukeha ülaosa langeb alla Peipsi vette. Ja praegugi punetab kaljuseintel värsked haavu, kust alles hiljuti tükke lahti on rebenenud. (Piiper 1948: 182) Lisaks teeb ta juttu ka kohalikust helimaastikust, mida ta kirjeldab onomatopoeetiliselt: *Summutatult kruuksudes liigub sookurgede talbjas rivi lõuna poole. Järvel valendab naeru- ja kalakajakaid. /../ Kilgates liugleb neid õhus ja ujuskleb helkivas vees* (Piiper 1948: 182–183).

Endel Priidel käis Peipsiäärt uurimas 1966. aastal. Lisaks kultuuriloolisele ülevaatele kirjeldab temagi oma teoses põhjalikult ümbritsevat loodust. Seda teeb ta vastupidiselt Maidele või Ridalale lugejat harivas ja informeerivas stiilis. Enne oma isiklike kirjelduste väljatoomist annab ta tõenäoliselt raamatuteadmistele tugineva ülevaate Peipsi loodusoludest: selle mullastikust, kaladest jms. Siiski esineb teoses ka otseseid maastikurefleksioone. Peipsit ennast kirjeldab Priidel siiski vaid kaudselt. Seda näiteks Juhan Liivi või Paul Haavaoksa luuletusi tsiteerides, sest ise teeb ta enamasti juttu Peipsi kaldal olevatest küladest ning sealsest elu-olust. Kallastel kirjeldab ta Peipsi kõrget kallast: *Peipsi rand erineb Kallaste kohal kogu järve kaldast. Siin on kõrge (kuni 11 m) paljand, looduskaitse alla võetud järsk kallas. /../ Paljandi alumisse ossa on järv uhtunud koopaid. Paljand tõuseb kohati otse veest, suuremas osas jätab aga veepiiri ja järsaku vahele liivariba. Mõnes kohas on kohe kõrgel kaldaäärel majad, avara vaatega järvele* (Priidel 1968: 86).

Karajevi ja Potressovi „Peipsi järve mõistatus“ (1969) kirjeldab mitme aasta ekspeditsioone Peipsi äärde ning annab ehk aistilises mõttes laiahaardelisima pildi Peipsist ning Peipsiäärest. Esiteks kujutatakse seal järve mõlemat kallast, teiseks kogetakse retkede jooksul igasuguseid ilmastikuolusid ning esmakordselt mainitakse seal ära veekoguga paratamatult kaasaskäivad sääsed suvehooajal, mida muudes tekstides kas märkimisväärseks ei ole peetud või mis ilukirjanduslikes tekstides kohatuna võiks mõjuda. Kuna selles teoses on lisaks uurimistulemuste edastamisele oluline just autentse matkakogemuse edasiandmine, siis leidub siin just olmeinfot päris palju – sademed, temperatuur, üldiselt elamistingimused. Kirjeldusi on teoses edasi antud jutustatud tekstina, kirjade, aga ka ekspeditsiooni žurnaali vormis, millest ka

järgmine tekstinäide: 5. Juuli. Sõitsime järvele kell 6.00. Ilm oli pilvine. Puhuti sadas vihma, kuid see ei takistanud tööd. Pärast kella 12 jäi püsima vaikne ilm ja töö kestis kella 19.00-ni. Üliõpilased töötasid, nagu öeldakse, täie tambiga (Karajev, Potressov 1969: 37). Vahepeal tuli ette ka ootamatusi, nagu Izrael Adolfovitsš, üks ekspeditsiooni liikmeid, teistele ühes oma kirjas teada andis: *Kell 14.00, kui ilm oli imeilus ja meie „Joala“ liikus muretult Velikaja jõe suudme poole, kihutas äkki meie peale vesipüks. Ümberringi muutus kottpimedaks nagu öösel, järvel möllas torm, lained olid majakõrgused. Torm rebis juba laeva katust ja korstnat, mis olid valmis meid oma rusude alla matma, laev oli vett täis ja ümber minemas* (Karajev, Potressov 1969: 45).

Reisikirjeldustega antakse edasi geokriitikute terminite kasutades eksogeenset vaadet veekogule – ükski käsitletud autoritest ei olnud Peipsiääre kohalik. Muljed, mida kirjeldatakse põhinevad ühel järvekogemusel. Siiski on reisikirjelduste laad erinev. See näib ülaltoodud näidete põhjal varieeruvat esiteks selle järgi, kas vaade on järvele või järvelt. Glinka, Parijõgi, Priidel ja Piiper kirjeldasid järve selle kaldalt, Maide, Ridala ning Potressovi ja Karajevi seltskond peamiselt järvelt; Woltmann järve kaldalt või ka veest. Järvel või järves viibinud autorite järvekujutus oli kogemuslikum, tekstides oli rohkem erinevaid aistinguid kirjeldatud, kaldalt kirjutatud teosed on pigem visuaalsed, kuigi Piiperile tuleks teha siin erand – tema tekstid on väga aistinguterikkad. Kuna kallas on suurema tähenduskihistuste lademe all, siis nagu Priidel, aga ka Piiper, Parijõgi seda teevad – kirjeldatakse rohkem järve kalda elu-olu, külade arhitektuuri, kohalikku kultuurilugu.

Järvel viibinud autorite kirjeldused on samas ka erineva maastikukogemuslikkuse astmega – see väljendub aistingulise info edasiandmise hulgas. See võib tuleneda nende transpordivahendi erinevusest, kuna näiteks Maide kasutatav süst on palju „veelähedasem“ kui Ridala seltskonna aurik. Setõttu paistavadki Ridalale ehk vähem silma järveolud ja rohkem see, mis kaldal sadamates toimub. Väga oluline on ka ilm – päikese käes kruuisiv Ridala saab turistina kaldakülasid kirjeldada, samal ajal kui Maide Peipsi lainetega kempleb või Karajevi ja Potressovi teose tegelased vihma käes ligunevad ja sääski toidavad.

Oluline on ka see, kas tekst kirjutatakse jooksvalt kohapeal, kui tundmused ja mõtted on värskemalt meeles või hiljem tagantjärele. Selge erinevus tuleb näiteks just Piiperi ja Priideli tekste võrreldes. Esimesel juhul esineb maastikurefleksioone tunduvalt enam ning kirjeldused on detailsemad. Priideli puhul on kogu kogetust jäänud sõelale vaid mõned looduskirjeldused. Muidugi tema teose eesmärgiks polegi tutvustada loodust, vaid kohalikku kultuurilugu.

4.1.1.2. Luules

Luuležanri kaudu ei anta edasi lugu, vaid üht olustikupilti seoses Peipsiga. 19. sajandi alguse vene luuletaja Nikolai Jazõkov kirjeldab luuletustes „Kaks pilti“ [1825] Peipsi ilu: *On kaunis Peipsi-äärne vaade, / kui päike süütab kuldse tee / ning algab ränd tal üle vee / ja kääruliste kaldamaade: / lööb sätendama silmapilk / veelagendik, täis sadu värve, - / neid mängleb, küütleb keset järve, / kus kaugusi ei haara pilk. /.../* (Jazõkov 1971: 221) Näiteks toodud esimene pilt annab edasi päevase mulje järvest ja kaluritest, teine kuupaistelise järve kirjelduse: *On kaunid Peipsi kalda-alad, / kui kuusõõr hõõgub taeva all / ja hõbesamba veele valab, / mis näib kui sinine kristall /.../* (lk 221). Väljatoodud luuletustes on hiljem kujutatud kalureid, kuid need pole isikustatud, pigem on nemadki osa maastikust nagu reas seisvad vened või järve ääristav metsatukk.

Peipsipildikesi maalib ka Juhan Liiv luuletustes „Järv [1896]“, „Järve kaldal nõmme all“ [1953] „Lehed lang'sid“ [1897] ning „Sügisene rand“ [1919]. Esimene toodud luuletustest on rõõmsameelne ning ülistab järve ilu: *Vaikne, peegelsile järv, / kuis nii ilus oled sa! / Taevasinine su värv, / ühte sulab taevaga! // Armas on su laine vilu, / aga sinu päikseilu / kes see mõistab võrrelda?* (Liiv 2013: 165). „Järve kaldal, nõmme all“ esineb järv taustana või vaikiva pealtvaatajana, kes näeb, kuidas *kalamehe lapsed jooksvad, kohalikud kalurid tegelevad kalapüügiga kuni saab, kuni kindral ja mõõgad sellele lõpu teevad ning /.../ Mitmed riigid kokku langavad / järve kaldal, nõmme all: / kalamehe lapsed jooksvad / järve kaldal, nõmme all* (Liiv 2013: 127).

Ülejäänud kaks luuletust on samuti nukrad. „Sügisene rand“ kujutab halli maastikku, mis on umbne, igav, kahvatunud, täis vaid kajakate kisa ning lainetele langev päikesekiirgi on kirjeldatud kui *pikk ja punav piire*, justkui läbilõikav verev joon

keset seda hallust (Liiv 2013: 214). Ka „Lehed lang'sid“ kujutab endast halli, tuhakarva maastikku. Siin aga näib, et see halluse rusuvus ei ole luuletuse minajutustajale vastumeelt vaid sobitub tema enda meeleseisundiga: *See oli hää mu südamel': / sääl olid tunded tuhakarva, / taevas üle tinakarva, / tinakarva sügise* (Liiv 2013: 205).

Paul Haavaoksa luulekogu „Peipsi rannalt“ (1957) sisaldab endas samuti mitmeid Peipsi pilte. Tema luuletustes on kajastatud erinevate aastaegade Peipsi – näiteks Peipsi jäälagu ajal, suvel, esimeste külmade aegu ning ka jääkooriku all. Põhilistest aistingutest on edasi antud taas visuaalsus ja helilisus, samuti temperatuuri – külma kaudu. *Miks järsku soikus lainte koha, / järv muutus tummaks üle öö? / Külme – meistrimees – on juba kohal / ja usinalt teeb oma tööd. / Jah tõesti tal on olnud edu! / Koit punab, härmatis on maas... / Ei mingit materjali vedu, / kuid veele tekib kaas mis kaas* (Haavaoks 1957: 49). Luulekogus „Rannahääl“ (1981) esitab Haavaoks ka Peipsi negatiivseid jooni, näiteks luuletuses „Peipsi, sinisiid“: *Peipsi-pigipiht, / viletsus, vaev - / aoeelselt jõuetu-jutikas, / jabura joome / jätab me laev - / lodi su laintel kui lutikas. /... / Jahe on kaugus / ning rannaviir. / Silmapiir / sina ja särata. /...* (Haavaoks 1981: 23).

Palju esineb aistinguterohkeid impressionistlikke luuletusi Peipsist ka luulekogumikus „Peipsi hing“ (2007). Mitmel korral maalikse lugeja silme ette kas päikesetõusu või -loojangu värvides järv: näiteks Aleksander Kõrgesaare, Marge Välja, Juta Nõmme luuletustes. Kujutuslike luuletuste eredamaks näiteks on Ellen Puskari luuletus „Imeline Peipsi“: *Öö saabub. / Taevas ja vesi sulavad ühte. / Öö laotab halli uduse teki üle. / Vaikus suvises öös. / Linnu laul. / Üksik krants haugatab kusagil eemal / Kustub viimane tulesilm aknas. /.../ Vara hommikul kriuksub paat, aer / kostab kajakate naer. / Sellel ajal võtab hästi kala. / Päeva peale täitub rand rahvast. / Üks ei tunne ühte ega teine teist. / Lõbusad on sellegi poolest kõik. / Peipsi kaunis, Peipsi mõnus.* (Peipsi hing 2007: 24) Sellised Peipsi-pildid on olulised seetõttu, et nad kannavad endas väga tugevat aistilisust. Taas esineb kirjeldustes ülekaalukalt visuaalia, ja helilisuse edastamist.

Aga näiteks Juhan Sütiste toob välja Peipsil ärkava avarusmeele: *Taas tunned kuuendat meelt sa – avarusmeelt, / kui silmist kaob kallas loogeline / ja mässab Peipsi, ulub vägev tuul, / vaht tuiskab, lõikab üle paadi.* (Schütz 1930: 31)

Ülaltoodud luuletused on esitatud enamasti endogeensest vaatepunktist – autorid on kas kohalikud või sealt pärit, nad on järvega tuttavad. Samas on Nikolai Jazõkovi eksogeense vaate esindaja, ometi on tema ja kohalike Peipsi-autorite kirjutamislaad sarnane. Enamikes Peipsiluuletustes olid olulisteks aistinguteks helilisuus³⁰ ning visuaalsus. Kuigi luules esinevad Peipsi olustikupildid on endogeensest ja eksogeensest vaatepunktist kirjutatud autoritel sarnased, esineb järve kohta või järvele pühendatud luuletusi kohalike autorite sulest märksa enam. Luulevormis väljendatakse isiklikku seost mina ja keskkonna vahel, mis on enam tunnetuslik, samas kui proosavormis kirjutatud eksogeense vaatepunkti esindajad kirjeldavad kogemuslikku seost keskkonnaga ja kirjeldavad mitte veel tuttavat vaid uut ja huvitavat, mis neile silma või kõrvu jääb.

4.1.2. Minevikulisus

4.1.2.1. Meenutuslik maastik

Kui Peipsi-kirjeldustesse on hõlmatud autorite mälus olev (lähi)minevik, siis selliseid meenutuslikke teoseid on Peipsi kohta kirjutatud vaid kohalikud autorid (endogeense vaate esindajad), kes on Peipsi äärest pärit ja hilisemas elus sealt ära kolinud. Neile seostub Peipsi ja Peipsi kant lapsepõlve- ja noorusajaga.

Meenutuslikku, lapsepõlvenostalgilist luulet on kirjutatud Jakob Liiv, kes veetis oma lapsepõlve Alatskivil, kuid ülejäänud elu elas Kavastus, Väike-Maarjas ja Rakveres. Luuletus „Minu luule hällipaik“ [1894] on selle esinduslikumaks näiteks: *Mu mängumuruks oli Peipsi kallas, / kus vesi sinas ala silme ees, / mis vahest paistis peeglivaikuses / ja vahest mässul hirmu hinge valas.* Edasi järgneb kirjeldus sellest, mida kõike ta Peipsil nägi ning mis tundmusi see tas tekitas kuni viimaste ridadeni: *Neid tundmusi nüüd liidan lauludesse, / kui lubab isamaa, et laulda tohin, / mis hinge peitis lahke lapsepõlv.* (Liiv 1960: 51–52) Ka „Üks öö Peipsi rannal“ [1900] viib Jakob

³⁰ Seda kinnitab ka Kristel Etsi bakalaureusetöö „Sääritsa küla elanike paigatunnetus“ (2011).

Liivi noorpõlveaega: *Veel nüüdki pilliroode sahin / käib läbi minu südamest, / see oleks nagu tuttav kahin / mu armsa neiu riietest. // Kuid järvevoode vaikne kohin / on minu kõrvus nagu nutt / ehk nagu salakõne sohin / või mõni ilus muinasjutt* (Liiv 1960: 64–65). Selles luuletuses tuleb järv ja selle kaldal tajutavad aistingud talle meelde tema noorusaega. Oma noorusmaid külastab Jakob Liiv ka luuletuses „Peipsi ääres“ [1917], milles nenditakse tuttavate paikade äratundmist, kuid milles on juttu ka sellest kui suur on distants endise ja praeguse mina vahel – just mäletamise kaudu: *Kuid minu mõtted kained / ei laulu mäleta, / mis sosistasid lained / mu kõrva lapsena* (Liiv 1960: 96–97).

Peipsi ja selle kaldal olevate külade kirjeldused kogumikus „Peipsi hing“ (2007) on nii eesti- kui venekeelses osas tihti täis minevikuihalust, kuna Peipsi kant on olnud nende lapsepõlvemaaks. Näiteks Aino Kolpakova „Armastuse mosaiik“ *Peipsiääre külade / tänapäevani säilind ilu / on ainulaadne, / omapärane, / nõiduslik on nende võlu* (Peipsi hing 2007: 101) või Nikolai Plistkini „Kodujärv Peipsi“ : *Kodujärv Peipsi / sündisin ja kasvasin ma seal. / Missugune sinine taevas, / Missugune järve kohal udu // Millised koidud, ehad - / Kaugel nooruspõlve unistused. / Siledal veepinnal – lodjad purjelised. / Armas lapsepõlv – kus oled sa?*³¹ (Peipsi hing 2007: 232). Samalaadselt on kirjutatud tema teine luuletus „Peipsi avarad veed“ (lk 334) ja Jonas Vertulisi „Tagasitulek“ (lk 220), samuti Fjodor Maspanovi „Peipsi“ (lk 186).

Nikolai Ignaševi „Mälestus Raskopelist“ teeb huvitavaks asjaolu, et vastupidiselt teistele „Peipsi hinge“ luuletustele kujutab see Peipsi Venemaa poolset kallast. Peipsil on oluline roll meenutamaks noorpõlvearmastust kunagi minevikus sealsamas Raskopelis: *Ma uuesti tulnud Peipsi äärde, / Kus kasvasin üles ja kus oli kodune paik. / Siin kohtusime ja lootsin kohtuda taas / Ja olin rõõmus, et siin sain tundma armastust. / Sind ei ole siin, aga mõtetes oled sa minuga / Päikesekiired su palgeid soojendavad / ja näed, nagu enne kõik see, / Siin liival su jalajäljed // Kuid elu lahutas meid nii rutakalt, / Meid lahutab mitutuhast versta. / Elan ma Balti mere ääres / Vaiksel ookeanil sinu*

³¹ *Родное озеро Чудское, /Родился я и вырос там. / Какое небо голубое, / Какой над озером туман! // Какие зори, а закаты - / Далёкой юности мечты. / Над гладью - лоды парусаты. / Родное детство, где же ты?*

*eesliin*³² (lk 286) Omal ajal oli see maastik õnnelik, kuid nüüd tagantjärele seal viibides tekitab see hingevalu. Teisteski lapsepõlvemaastikke kujutavates teostes on esil olnud erinevus kauni ja nüüdisaegse nukra maastiku vahel. Maastik ise on tegelikult sama, kuid inimesed ise on muutunud ning projitseerivad oma sisemised tundmused ümbritsevale keskkonnale.

Ülaltoodud teosed kujutavad endast üldjuhul **ideaalmaastike** või idealiseeritud maastike kirjeldusi minevikumaastiku kohta, kuna mälu valikulisuse tõttu on lapsepõlv õnnelikumana meelde jäänud. Oleviku maastik aga, kui sellest teoses juttu on, pole iseseisvana midagi väärtuslikku ning sisaldab endas vaid just seda mineviku väärtuslikku mälestust, mis oma nüüdse kättesaamatuse tõttu kogu keskkonna nukraks muudab. Kuna eesti- ja venekeelsete autorite suhe Peipsi-äärega on nn. meenutusliku maastikuga samalaadne – endogeenselt vaatepunktist kirjutatud – siis sisulisi erinevusi Peipsi kui meenutusliku maastiku puhul eri keeltes kirjutatud tekstides ei esine. Peale otsese aistingulise info on oluline meelte kaudu tajutava info mõju – see tuletab autoritele meelde neid samu tajumusi nooruspõlves.

4.1.2.2. Mineviku maastik

Leidub palju Peipsi-kirjandust, mis räägibki minevikust. Sellisteks on näiteks Wilhelm Küchelbeckeri „Ado“ [1824], Jegor Julius von Siversi „Lahing Peipsi järvel“ (1833), Juhan Liivi „Vari“ [1892], Andres Raha „Vanne“ (1908), Karl Kaasiku „Kaluri tütar“ (1928), Fred Ottokar von Samson-Himmelstjerna „Udu Peipsil“ (1944), Lisa De Boori „Valgus langeb Peipsile“ (1946), Bernard Kangro „Peipsi“ (1957), Andrus Kasemaa „Leskede kadunud maailm“ (2012) ja Valdur Mikita „Lingvistilise metsa“ (2013) Peipsit puudutav osa. Nende tekstide minevikulisusel näib olevat kaht liiki funktsioon:

³² *Я вновь брожу у озера Чудского, / Где вырос и где был родимый кров. / Здесь встретились, и думал встретить снова, / И счастлив был, что здесь познал любовь. // Тебя здесь нет, но я мыслях ты со мною, / Лучами солнца образ твой согрет, / И видишься, как прежде, всё такую, / Здесь над песке тобой оставлен след. /.../ А жизнь нас развела так торопливо, / Нас разделяют много тысяч вёрст. / Живу я близ Балтийского залива, / На Тихом океане твой форпост.*

ajaloolise sõlmpunkti käsitlemine või müstilise aura loomine. Teoseti on esil üks või teine aspekt.

Wilhelm Küchelbecker räägib oma teoses „Ado“ eesti rahva muistsest vabaduspõlvest ning selle kaotamisest. 19. sajandi romantismi vaimus, on üsna loogiline, et ühest väikesest rahvast kirjutades, et seda romantiseerida, keskendub ta selle iseseisvuspõlvele ning saatuse murdepunktile, mil vabadus kaotati. Ajaline distants lisab teosesse ka müstikat. Kui eestlasi kujutab autor vaprate ja asjalikena, siis sakslased on tema kujutuses julmad ja verejanulised.

Jegor Julius von Siversi luuletuse „Lahing Peipsi järvel“ tegevustik leiab aset 1242. aastal, jäälahingu ajal kui sakslased (Tartu Piiskopkond, Liivi ordu) venelastelt (Novgorodi vabariigi vägedelt) lüüa said. Ümbritseva kirjeldus on taas väga müstiline ja lausa hirmutav: *Kahvatu läikega maalib / Kuu jääväljasid / Ja veab hirmu üle / Hirnutava surnupildi. / Tähed helgivad veriselt / Läbi ääretu musta öö. / Pakane uuristab jääd, / Mis valjult praksatab*³³ (Sivers 1833: 7) Käsitletav sündmuse traagika sakslaste jaoks kandub üle keskkonnale.

Romantismi vaimus kirjutas eesti rahva eepose „Kalevipoeg“ ka Kreutzwald. Temagi teos käsitleb eestlaste muistset vabaduspõlve omamoodi 'mütoloogilisel ajastul', kus maal töötas nn muinasjutuloogika. Järve kohta kirjeldusi otseselt ei anta, küll aga kirjeldatakse seda, mis Kalevipojal Peipsiäärset maastikul ette või silma jäi: *Kõndis kange mehepoega - ././ Peipsi järve ranna poole; Lõhkus mööda metsasida, / Üle laiu lagedaida, / Läbi paksu põõsastiku, / Siis veel tüki samblasooda, / Mõne tüki mätastikku, / Kuhu teed ei olnud tehtud, /rada ette rajatatud* (Kreutzwald 1997: 156). Kuna Kreutzwald kasutab oma teoses rahvapärimust, leidub selles teoses mitmeid näiteid ka selle kohta, kuidas Kalevipoeg on Peipsiäärset maastikku kujundanud – pea iga tema liigutusest jääb mõni märk maha: tema magamisasemest saab mägi, jalajälgedest orud jne. Ka minajutustaja sõnab: *Kui ma kuuldu kukutelles / Hõbedaida*

³³ *Mit bleichem Glanz bemalet / der Mond das Eisgefild / Und zieht bang vorüber, / Ein schaurig Leichenbild. / Die Sterne funkeln blutig / Durch weite Schwarz und Nacht. / Der Frost wühlt in dem Eise, / Das berstend laut erkracht.*

ilmutelles / Käänan Peipsi kallastelle, / Seal tuleb vastu igal sammul, / Tuleb vastu mitu tükki, / Tosin tunnistusetähti, Mälestuseks jäänud märki (Kreutzwald 1997: 184–185)

Andres Raha „Vande“ puhul näib oluliseks aspektiks, miks teos minevikus aset leiab, müstilisuse ja salapära lisamine loosse. Justkui, et näidata, et kunagi ammusel pimedal ajal, kui käis nõiajaht, leidsid juhuslikke kohtumisi müstilisel, pimedal maastikul, hirm nõiaprotsesside ees, losside salakäikudes ekslemist, inimeste salapäraseid kadumisi, varjamisi, valetamisi jms.

Juhan Liivi „Vari“ on *lugu lähemast minevikust*, mille tegevustik leiab aset 19. sajandi alguses, ehk ajal enne pärisorjuse kaotamist. Esiteks annab see alust kõnelda just antud teoses ettetulevast eestlaste ja sakslaste vahekorra, mis põhimõtteliselt annabki kogu loole sisu. Samas lisab sellest ajaperioodist rääkimine loosse süngust.

Ka Karl Kaasiku „Kaluri tütar“ on paigutatud keset poliitiliselt keerulist aega – 1905. aastasse, kui toimus revolutsioon³⁴. Teoses tuleb selgelt esile poliitiline joon: peategelased on head eestlased, kurjaks tegelaseks on vene korruptantlik ametnik.

Kuigi De Boori ja Samson-Himmelstjerna teostest võib läbi kumada igatsust Eesti Vabariigi eelse aja järele, kus baltisakslastel oli siin kindel positsioon, siis kirjutatud ajaloojärele neil nostalgia puudub – suisa vastupidi: kujutatud perioodid näivad neile olevat sõmpunktideks, mil kõik just kui varesti läks ning Saksamaa põlisvaldused vabaks lasti ning mis rõhutatud iroonilisel kombel kohalikule rahvale pikemas perspektiivis midagi head ei toonud.

Kui varasemates tekstides käsitletud ajaperioodi taga ei igatseta, siis Andrus Kasemaa „Leskede kadunud maailm“, sarnaneb mõneti ülalkirjeldatud meenutuslike ideaalmaastikega. Kasemaa kirjeldab nii enda noorusaega, aga püüab aimu saada ka leskede noorpõlvest, tollasest eluolust ning leskede mõttemaailmast. Oma teose kaudu annab Kasemaa edasi nende meenutusi. Peipsist endast on raamatus suhteliselt vähe juttu – nagu juba öeldud, huvitus Kasemaa ise Peipsist vähe ja räägib sellest, nagu näib, vaid seetõttu, et see leskedele nii oluline oli. Ka külaelust räägib ta suhteliselt vähe –

³⁴ 1905. aastal toimusid Venemaal rahvarahutused, mis algasid 9. jaanuaril 1905. Peterburis verise pühapäevaga ja mille tulemusena kirjutas keiser Nikolai II 17. oktoobril manifesti Venemaa Keisririigi kodaniku vabadustest ning valimisõigusest Riigiduumasse. (Laur jt. 1995)

pigemini kirjeldab ta leskede eluasemeid, aedu, ilma et teeks suuremaid maastikukirjelduslikke üldistusi Peipsiääre kohta.

Omamoodi möödunud aegade mõttemaailmasid püüab mõista ka Valdur Mikita. „Lingvistilises metsas“ annab ajaline distantts samuti võimaluse eestlaste ja Peipsi mütologiseerimiseks: *Kõige vanemad märgid eesti kultuurist on ilmselt mõned suuremate veekogude nimetused – näiteks Peipsi. Selle nime võisid järvele anda juba Kunda kultuuri asukad. ././ Hüdronüümika on ilmselt üldse kõige vanem suulise pärimuse kiht eesti kultuuris. Nii võib eesti kultuurist leida päris vanu asju – palju vanemast ajakihist, kui on näiteks sumeri tsivilisatsioon. ././ Lõunaeestlased ja vadjalased olid tegelikult Peipsi järvistu indiaanlased. Võib ka öelda – Emajõe indiaanlased. Lõunaeestlased koos vadjalastega olid ainukesed läänemeresoome maarahvad, teised kõik on olnud rannarahvad. Kuna maarahvas muinasaja mõttes oli tegelikult rohkem ikka metsa- ja järverahvas, siis tundub lõunaeesti ja vadja korilashõimude nimetamine Peipsi järvistu indiaanlasteks üsana kohane.* (Mikita 2013: 123–124)

Ka Mari Vallisoo luulekogu „Viimäne vihim“ ühes pealkirjata luuletuses esitatakse minevikulismüütiline pilt Peipsist. Kord tulnud suured loomad, kes järve kuni Venemaani tühjaks joonud: *././ Kõneleväd – vanal aal / õllud tullud ei tiä kost / õege suured loomad. / sarve vahet piäske / seetse päävä lennänd. / Parajite karjamul / Juasep ja tä vennäd / ajand lehmi juuma. Niid / ullud suured ühen. / Kõneleväd. / Vanal aal. / Ükskõrd enne juani. / Järve tühjäss tõmmanud / Venemuani* (Vallisoo 2013: 45).

Meenutuslik laad Peipsist kirjutades esineb selle paigaga tuttavatele inimestele ehk endogeense vaate esindajate teostes. Samas Peipsi minevikku käsitlevad nii endogeense kui ka eksogeense vaate esindajad, kellel on mingil põhjusel tekkinud huvi sealse kandi ajaloo vastu (nt Küchelbecker, Sivers) või kelle jaoks ajaloo kujutamise kaudu saab lahata olulisi poliitilisi sündmusi (nt Kaasik, Liiv) või luua müstilist atmosfääri (nt Raha). Meenutuslik laad tõstab mineviku sündmused olevikuliselt hetke – olevikustab need, mingisugusest minevikusündmusest rääkides, millega isiklik side puudub, kuid millega seob näiteks rahvuslik või romantiline huvi, siis seal on

keskkonnal valitud ajaloolise sõlmpunkti käsitlemisel müstilise või saatusliku aura loomise funktsioon.

4.1.3. Keskkond ja inimesed

Peipsi ja selle kandi inimesed on seotud või seotavad kahel viisil: esimesel juhul on inimesed keskkonna loomulikus osaks nii, et inimestele kantakse üle ka järve elemente; teisel juhul on kujutluse keskmes Peipsiääres inimesed, kelle kaudu heidetakse valgust ka järvele. Peipsiäärsetele venelastele on järv oluline ka nende vanausulise identiteedi seisukohalt.

Peipsi rand on tegevuskohaks näiteks Karl Kaasiku operetile „Kaluri tütar“, milles järve kujundi kaudu antakse edasi ka inimeste tundmusi. Inimesi „järvestatakse“ ning järve personifitseeritakse (morfismidest põhjalikumalt Vilu 2014). Pea kõik niiöelda head tegelased laulavad ka endast või eestlastest rääkides just Peipsist. Nii on venevastaseks mässajate lauluks viis: *Ei saa, ei saa siis vaikida, vaid hõiskama peaks laintega. /.. / kava kandis järvekoha/ kurbi hääli kaugele / ja see kohin on sügav ja püha, petab pisara laugele* (Kaasik 1928: 25). Kui kaluri tütar Laine oma kurba elusaatust kurdab, siis tulevad üle tema huulte read: *Kõik elu, kõik rõõmud, kõik valu, kõik saatus on lainete mäng* (Kaasik 1928: 16). Näib, et inimesed ja järv on teineteisest lahutamatud – inimeste saatus on nagu lainete mäng, samuti leiab Laine järvest tröösti – kuna ta on siiski kaluri perekonnast, siis ei kõlba tal tühja asja pärast nutta ning ta astub pea püsti vastu oma saatusele, et kaitsta oma armsamat. Järv ja selle kalda inimesed peavad olema ühtviisi visad.

„Ekke Mooris“ on Peipsit kirjeldatud järgnevalt: *Ekke Moor, toetunud letile, vaatab läbi kaupluseakna Peipsile, mille laiad veeväljad on laisad ja madalad. Pikkade, pikkade vaheaegade järel tuleb laine, tujutu ja hootu, ning rannakivideni jõudes lakub neid ükskõikselt. Harva, päikese pugedes pilvede prakku, hakkavad veed hetkeks võbelema, et siis jälle muutuda värvituks lagamikuks. Mõni must paat väljub aerude aeglaselt liikudes kalapüügile. Üksik toomingas, kummardunud kaugele üle kõrge*

kalda-ääre, on parajasti puhkemas. (Gailiti 2007: 149) Ka Gailiti puhul peegeldab järv selle ääres elavaid inimesi: on samamoodi laisk ja jõude, kuni mingil hetkel latikas randa tuleb ning rahvas elavneb ning järvele läheb. Kogu küla on sõltuv Peipsi järvest ning selle kalavarudest. Nii dirigeerib järv kaluriküla elu – ise „tegevusetuna“ on ka rannarahvas laisk ja jõude. Kuid kui latikas randa tuleb, ärkab kogu küla elule – ka surev kalakartelli omanik Jevdokia veab ennast surivoodist üles kalameeste sagimist vaatama.

Läbi kogu Peipsi-kirjanduse ajaloo on Peipsi teemalistes luuletustes inimesi – üldjuhul kalureid – kujutatud just kui osana maastikust. Käivad ju järv ning kalurid paaris. Seda nii Jazõkovi „Kahes pildis“ kui ka Paul Haavaoksa luuletustes „Hommik järvel“ (Haavaoks 1957: 31–32), „Tonja kalurid“ (lk 33–35), „Õhtu rannal“ (lk 36–37), „Esimene kala“ (lk 38–39). Toon tüüpilise näite sellist liiki luuletuse näide Paul Haavaoksalt: *Taas värisevad kobrulehed / ja roostik hõljub lainetes... / Näe, juba tulevadki mehed, / on lained paadinina ees! / Sõud järvepeegli puruks lööb / ja paati saadab hele vööt...* (Haavaoks 1957: 31)

Mari Vallisoo luules esineb samuti kalameeste teemat (2013: 68), kuid temal on järve ääres paaril korral juttu ka pesupesemisest ja pesunaistest. Näiteks hilpharakast Lapi-Liisat nähes: *Koledass kua kohmetavad / pesonaesed Järva all / Aavad silmad suuress nigu / Matsiaagu mullikal* (Vallisoo 2013: 10).

Kui eelnevalt oli juttu tekstidest, kus peateemaks on maastik ning kalurid on selle üheks osas, siis leidub ka tekste, milles kujutatakse kalureid ja nende läbi ümbrust. Järve kalameeste loomuliku elukeskkonnana on kujutanud „Peipsi hinge“ venekeelsed autorid: Natalja Tumanova „Kalameeste laul“ (Peipsi hing 2007: 218), Olga Keretketki „Peipsi kalade ood“ (Peipsi hing 2007: 162–163), Foma Babini „Piirissaare kalurid“: *On Peipsil paik / mil Piirissaare nimeks. / Seal elavad kalurid - / karastunud rahvas. / Õnn või saatus / mõnikord naeratab. / Iga päev koidu aegu / minnakse kalale. / Ja*

*peaaegu iga kord / võrgud täis kalu: / ahvenaid, kohasid / ja latikaid või hauged.*³⁵ (Peipsi hing 2007: 291). Eestikeelsetel „Peipsi hinge“ autoritel kalastuse teema praktiliselt puudub, vees õõtsuvatest paatidest on aga juttu küll.

„Peipsi hinge“ venekeelsed autorid seovad oma identiteedi Peipsi järvega – nõnda avaldub selleski inimese-maastikku kokkusulamist. Näiteks Vera Paramonova luuleread *Sina – Peipsi, mina – peipsilane/imelik*³⁶ (Peipsi hing 2007: 182) näivad läbi kumavat mitmete teistegi sama luulekogu autorite loomingust. Olga Kereketkina luuletus aga manifesteerib Peipsi kaudu enda vanausu identiteeti, kuna just Peipsi on tema vanausuidentiteedi alus – seda ristimisnõu metafoori kaudu: *Ime-järv, Peipsi! / Sa mu ristimisnõu. / Mina usult – vanausuline. / Vanausulistel vaim on tugev*³⁷ (Peipsi hing 2007: 158)

Niisiis on inimesed ja keskkond seotud antud näidete põhjal kahel viisil. Esiteks autor näeb inimesi maastikul, nii et nemad ja maastik langevad kokku, nagu näiteks Kaasiku operetis „Kaluri tütar“, Jazõkovi ja Haavaoksa ja mitmete „Peipsi hinge“ autorite luuletustes. Selline vaade on omane nii kohalikele kui ka paigaga vaid põgusalt tutvunud autoritele. Teiseks on variant, kus ühilduvad minajatustaja ja Peipsi. Selline luulelaad on omane Peipsiäärsetele venelastele, kelle identiteedis on järvel oluline osa.

4.2. Peipsi kui piir, ühendustee ja orientiir

Veekogud on loodusobjektid, mille järgi on lihtne maad liigendada ja piiritleda. Samas on veeteed ühtedeks vanimateks transporditeedeks (U. Liiv jt. 2013). Niisiis toimib Peipsi kui loodusobjekt üheaegselt loodusliku piiri ja ühendusteenana, lisaks ka kultuurilise, poliitilise ja keelelise piiri ning ühenduskohana. Olenevalt ühiskondlikust

³⁵ *Есть в Причудье земля, / Пи́рисааром зовётся. / Там живут рыбаки, / Закалённый народ. / Пусть удача-судьба / Иногда улыбнётся. / Каждый день на заре / Уезжают на лов. / И почти каждый раз / Сети полные рыбы: / Окуней, судаков / И лещей или щук.*

³⁶ *Ты - Чудское, я – чудная*

³⁷ *Чудо-озеро, Чудское! / Ты купель моя крестильная. / Я по вере - староверка. / Староверы духом сильные.*

ja poliitilisest olukorrast on järve seesugused tähendused rohkem või vähem esil. Niisiis on see aspekt Peipsi-kirjanduses kõige enam poliitilisest ning ühiskondlikust olukorrast mõjutatud.

Samuti toimib Peipsi orientiiri või maamärgina, nagu ta saksa- ja venekeelsete autorite tekstides mõnikord esineb, ning mille järgi Eestit (selle asukohta) defineeritakse – vene keeles on eestlasi nimetatud tšuudideks Чудское озеро ehk Peipsi järve järgi, samas eristavad baltisaksa autorid Eestit teistest *Oztseeprovincz*'itest just järve kaudu.

Järgnevalt käsitlengi põhjalikumalt Peipsit kui mittekohta – piiri, ühendusteed ja orientiiri. Kuna Peipsi kui piirijärve puhul on oluliseks peamiselt eraldav ja ühendav roll kahe riigi, kahe kultuuri vahel, siis leian, et otstarbekas oleks selles peatükis lisaks endogeensele-eksogeensele võrdlusele tegeleda ka rahvustest lähtuva tekstide kõrvutamise – rakendades selgemalt komparativistikat. Ajalise konteksti olulisusest lähtudes toon välja ka käsitletavate sümboltähenduse tähtsuse ühel või teisel ajaperioodil.

4.2.1. Piir

Mitmetes teostes esineb Peipsi justkui vaheseina või lülina Eesti ja Venemaa, kahe riigi, rahva ja kultuuri vahel selleks, et rääkida kummagi kalda elanike erinevustest. Samuti projitseeritakse mõnedes teostes *Teise* kalda julmus üle Peipsile endale.

Teisena on eestlasi 19. sajandil kirjeldanud dekabristid. Üldiselt kujutatakse tollastes venekeelsetes tekstides eestlasi lollide ja harimatutena, nagu seda tegid ka baltisakslased. Siiski on ka väikerahvast eksotiseerivaid tekste. Bulgarin kirjeldab oma teoses „Matk mööda Liivimaad“ eestlasi järgmiselt: *Kuid ärge arvake, et eestlased, kes oma eluviisidelt ja välimuselt meenutavad Hea Lootuse neeme pärismaalasi, on niisama metsikud ja harimatud kui need viimased. Ei! Kõik eestlased oskavad oma emakeeles lugeda ja kirjutada, neil on põhjalikud arusaamad usust. /.../ Eestlased on alati olnud mehised ja Kaarel XII pidas eesti polke oma armee parimateks. /.../ Peaaegu kõik reisijad on eestlased üle külvanud sõimu ja etteheidetega. Mina vastupidi: pean neist*

lugu sellepärast, et neil on iseloomukindlust, et nad on jumalakartlikud ja et nad teavad, mis on inimväarikus. (Bulgarin 1971: 238)

Kui aga tuleb juttu eestlaste venelastega seotud ajaloost – just Peipsi järve kaudu – siis seal on eestlastel tähtsust ainult niivõrd, et nad olid venelaste vastased. Lahingute kirjeldamise kaudu näitab venelaste vaprust ja suurust. Otseselt Bulgarin venelasi ei kiida, kuid kirjeldused, mis näitavad seda, kumb rahvas on jõupositsioonil, teeb seda tema eest: *Vene lodjad sõitsid mööda Neevat Soome lahte ning Balti merre ja Velikaja jõe kaudu Tšuudi järvele. Rannaelanikud olid alati ootamatute rünnakute pärast hirmul või sunnitud rikkalike andamitega rahu lunastama.* (Bulgarin 1971: 239)

Wilhelm Küchelbeckeri „Ados“ kirjeldatakse eestlaste muistset vabaduspõlve: *Oli aeg, mil need lagedad kohad olid veel lagedamad, mil Eestimaa sünge loodus oli veel süngem, mil ta vägevad elanikud ei tundnud saksa orjaiset ega Kristuse vaga armuõpetust. Senini on säilinud muistendeid noist sõltumatuse- ja võimuaegadest.* (Küchelbecker 1971: 173) Teosest paistab läbi sakslaste, eestlaste, venelaste ja lätlaste omavaheline kõrvutamise. Eestlase olemus või loomus tulebki tekstis ilmsiks just võrdluses teistega. Sakslasi kujutatakse julmadena, lätlasi orjameelsetena, eestlasi vapratena ja venelasi suursugustena. Just Küchelbeckeri tekstides (1971: 179–180) avaldub romantilise kirjanduse ülesehitus binaarsetele opositsioonidele eriti selgelt. Vastanditeks on sakslased ja venelased – kui mõlemad suurema rahva esindajad ning teisalt lätlased ja eestlased kui väiksemad rahvad. Nii eestlased kui lätlased on nii nõrgad, et üksinda nad eksisteerida just kui ei saaks. Sel põhjusel ongi eestlastel vaja saada venelastelt abi, samal ajal kui lätlased on juba vaenlase poolele üle läinud.

Nii eestlased kui venelased on kujutatud teostes „headena“, kuid neid eristab nende rahvaste suurus. Kui Adot iseloomustatakse vapra ja kindlameelsena, siis temale kui mitte nii palju võimu omavale tegelasele oleks võimatu omistada iseloomujoon, mis on omane Jurile: suursugusus. *Noor ütles mitu korda oma heategijale kõhklemata:“ /.../ sul ei voola soontes veri vaid tallepiim! Hing on sul puhtam kui hommikune kaste ja rahulikum kui uinuv Peipsi järve ilusa ilmaga!* (Küchelbecker 1971: 180) Peipsi tundub olevat ka eestlastele ülima ilu ja kõige vägevama, mis nad endale ette kujutada suudavad, kehastus. Kuna nende väikesel maal midagi suuremat või võimsamat ei ole, siis on see järve nende ülivõrde väljenduseks.

Niisiis on 19. sajandi vene vaade Eestile ja eestlastele justkui sõbralik õlalepatsutus väiksemale rahvale, kes küll tubli on, aga kellega ei tule mõttessegi hakata suurt Venemaad või venelasi võrdlema.

Selgem vastandumisetarve muutus venelastele vajalikuks Eesti iseseisvumise järel. Šiškovi romaanis „Sealpool Peipist“ [1925] nähakse halvas valguses just eestlasi, kes Eesti iseseisvumisega siia poole järve jäänud venelasi ei salli ning neisse põlglikult suhtuvad. Julmana kujutatakse Eesti piirivalvureid, kes Peipsi teisele kaldale põgenevad venelased varast lagedaks teevad. Lausa verejanuline on Šiškovi kujutluses eestlaste röövjõuk, kes niigi peaaegu et külmumise piiril seltskonnalt ka riided seljast varastab ning vaid närused kaltsud asemele annab. Kirjelduste hinnangulisusest kumab läbi, nagu oleksid eestlased ühed barbaarsed metslased. Eestlaste julmus kandub üle ka järvekirjeldustele. Kahe röövimise vahel on järve kirjeldatud järgmiselt: *Selge jää alt paistsid paljad inimese kehad, konksu tõmmanud ja jäässe külmanud. /../ Jää seest tolendas ärajüratud inimese jalg. Jää ümberringi oli huntide küüntest karedaks õõrutud.* (Šiškov 1926: 171). Sellise vaatepildi peale hakkas seltskond hirmu tundma. Peipsist oli saanud surnuaed, kus vedelesid pooleldi uppunud ja lumme või jäässe mattunud laibad: *Surm lehvitas tiivu põgenejate laagri kohal. Ümberkeeru oli kõik surnud ja vaikne, ristideta surnuaed – Peipsi – löi oodates valgendama.* (Šiškov 1926: 180) Selline olukord oleks just kui eelaimduseks järgnevatele õudustele. Tundub, et kõike seda pealt vaatavaid õigeusklikke kalureid peab Šiškov reeturiteks, kes just kui annaks eestlaste käitumisele vaikiva nõusoleku. Niisiis on nemad, kes nad *tšuhnaade maal* elavad, üle võtnud ka nende kumbed niivõrd, et oma venelastest vendasid ei aita.

Sama terava eristuse teeb Kangro romaanis „Peipsi“ (1957), mis käsitleb Eesti vabariigi viimaseid aastaid. Okupatsiooni ohus omandab Peipsi just teisele poole jääva peatse kallalaleitungi ähvarduse varjus samuti ohtliku ning julma mulje. Loo peategelane Teppan vaatab hirmuga Peipsi poole, ka nõiaks peetava ja natuke kohtlase Marta nägemused põlevatest hobustest, kes Venemaa poolt Eestisse kappavad, kõlavad kurjakuulutavalt. Seda seda enam, et Peipsiäärsetes küldes leiavad aset mitmed süüdatud tulekahjud – maha põleb muuhulgas seegi maja, kuhu uus metsavaht ning tema tütar Marta alguses sisse pidid kolima. Hiljem selgub, et vähemalt selle konkreetse

süütamise taga oli Marta ise, teised olid tõenäoliselt tema isa vene salakuulajatest sõprade kätetöö. Piir küll kahe riigi vahel on, aga sellest suudavad venelased siiski suhteliselt märkamata siinpoole (Marta isa) kaasabil üle käia. Vastupidiselt Šiškovi teosele, on Kangro kujutanud elajalike ja verejanulistena just venelasi.

Vabariigi ajal kirjutatud eestlaste tekstidest paistab selgelt välja tahe kuuluda Euroopasse. Selleks tõmmatakse Peipsiga selge piir Eesti kui Lääne ja Venemaa kui ida vahele. August Gailiti „Põhjaneitsis“ kujutatud Peipsi on kultuurilise ida ja lääne eraldaja: *Peipsit vaadeldes on minus ikka tekkinud võõristav, ebamäärane tunne, nagu peidaks ta oma voogudes mingit seletamatut õudust. Võib-olla sellepärast, et ta aastatuhandete jooksul on pidanud lahutama kaht hoopis erinevat maailma; kultuurset läänt ja julma, verist ida. /../ Võib-olla sellepärast, et ida ongi juba tunginud siinpoole kaldale – oma vene küladega, lõõtspillimänguga, punaste, üle pükste särkidega ja kõige sellega, mis on meile võõras ja talumatu.* (Gailit 1991: 245) Loo edasises kulgemises on tunda oma ja võõra vahelist vastuolu, mis ühendab endas eksootilisuse-erootilisuse ning teatava vastumeelsuse. Nimelt kohtub minategelane Rein Malvet ühe kauni slaavi naisega, kes ta enda koju kutsub. Too kodu aga on mehe mõistes tõeline sara ning ta imestab, kuidas sellises üldse elada saab. Hommikul ärkab mees vana naise kõrvalt ning arvab pikka aega, et naine oskas teda kummalisel kombel panna arvama, et on mitukümmend aastat noorem.

Vene inimestest tuleb juttu ka „Ekke Mooris“, kui nimategelane jõuab Peipsiäärsesse kalurikülla. Poodnikuna peab Ekke tulema toime pideva viinamangumisega, kuna tööd kaluritel parasjagu pole – nende artelli juhataja on suremas ning paadid seisavad rannas. Kalurite kujutamine pole siiski negatiivne – pigem on seal huumorit ning empaatiavõimetki. Vene hinge püüab Gailit mõista artelli juhataja Jevdokia vaatepunkti kaudu, kes näeb oma surivoodil enda ümber seismas neid vaikesid, tõsiseid, hallisilmseid igavaid lapsi, kes ilmselgelt on kasvanud eestlasteks ning kelles puudub venelik sarm, elavus ning tulisus. Peipsit on kujutatud eraldajana Jevdokia ning tema oma inimeste vahel: *Peipsi – see oli allikas ta rikkusele, võimule, vihale, ja ometi vihkas ta kõike seda kui võõrast ja tüütavat, sest see ei viinud teda sihile ega oma rahva tunnetusele* (Gailit 2007: 157).

Näib, et eestlased ei ole oma kirjeldustes teinud erilist vahet „pärisvenelase“ ja Peipsivenelase vahele. Villem Ridala teeb oma reisikirjelduses selge vahe sisse eestlaste ning kohalike venelaste vahele: *Rahvakogu laelt jälgides arvad kergesti eestlased eraldavat, nende riie on korralikum, teist laadi ja näoilmeги läheb lahku venelase pehme võitu jumekast näoilmeг, mida enamasti lopsakas habe ja juukse kasv iseloomustab. Näen paari haruldase jumega venelast, keda peaaegu ilusaks võib nimetada ././ Muidu on suur kogu, sellevasta, vaevalt silma paistev omade hallide igapäiste ilmetega, mida sisemine põnevus ei elusta. Näed palju joonud, juhmisid nägusid.* (Ridala 1921: 74)

Ka Parijõgi kirjeldab eestlaste ja venelaste erinevusi: turul on selgelt kuulda, kes on eestlane ja kes venelane. Samuti kirjeldab ta Peipsiäärsete venelaste kesisust: *Vene külad Peipsi ääres on kehvad, oma üldilmes aga säilitanud palju venelist omapära. Majad on enamasti otsaga tänava poole, aknaraamid kaunistuste ja nikerdistega. Tüse hoovivärv kuulub iga maja juurde. Ja enamasti kõik majad on kuidagi viltu vajunud, üks ühele, teine teisele poole. Näib nagu olek kogu küla veidi purjus ja tantsiks tee ääres kasatšokki.* (Parijõgi 1937: 202)

Kui enamus eestlaste kirjutatud vabariigiaegseid Peipsi-tekste käsitlevad järve kui piiri pigem kultuurilises tähenduses, siis Peipsi poliitilise piiriga on hädas Johannes Maide, kes lihtsalt Peipsi Eestipoolset kallast (ja tegelikult juba Narva jõge pidi) sõites piirivalvurites kahtlust äratav. Tundub, et piir Venemaa vahel ei ole ainult kitsas punane joon, vaid kogu järv on ühtäkki piiriks muutunud ja seetõttu ei ole hea, kui võõras kontingent sinna niisamagi sõitma läheb. Nimelt peavad piirivalvurid Maide mitu korda kinni (Maide 1934: 64, 65–66, 67, 72). Ühel korral kuskil Omedu ja Kodavere vahel põgeneb ta oma süstaga tormisele järvele, kuna kaldaäärsest õhtupimedusest piirivalvurid tema poole tulistavad: *Läheneb öö ja rand paistab eemalt vaid musta viiruna. Äkki vilistab minu pea ümber midagi, veel järgmisel silmapilgul, ja veel... Tunnen seda tuttavat vilistamist, alles läinud aasta sõjaseiklusist. Nii siis, olen jälle jahiloom rannas olevatele piirivalvuritele. Mis teha? Randuda? See oleks veel halvem, sest pimeduses ei märka piirivalve, kui randun, kuna süsta pikk profiil muutub siis kitsaks punktiks, mis võib tekitada illusiooni nagu põgeneksin ma, ja siis oleks*

tulistamise võimalus seda suurem. Ühe sekundi jooksul on asi selge ja ././ otsustan põgeneda lahtisele järvele. (Maide 1934: 67–68).

Ka baltisakslaste positsioon Peipsist rääkides on sarnane eestlaste omaga. Nemadki paigutavad Eestimaa selgelt läände ning näevad selles ida ning lääne eraldajat. Peipsit on kahe maailma eraldajana kujutanud Fred Ottokar von Samson-Himmelstjerna oma romaanis „Udu Peipsil“: *Peipsi. Kahe maailma äärel ... Vastupidiselt üldlevinud arvamusele lõpeb Euroopa nende vete läänekaldal, samas kui idakallas kuulub juba Aasiale*³⁸ (Samson-Himmelstjerna 1944: 95).

Taasiseseisvunud Eesti ajal teeb Eesti ja Venemaa vahelisest piirist juttu Mari Vallisoo luulekogus „Viimäne vihim“. Selles teoses kujutatakse muistse aja tegelast Kalevit nüüdisaegses kontekstis: Kalev tahab minna Venemaalt laudu tooma, kuid piirid on kinni ja ta ei pääse: *Õles laudu suas Venemuult! / Piirid piäl!* (Vallisoo 2013: 84)

Vahur Afanasjev aga näeb „Tünsamäe teo“ luuletuses „Lille talu“ Peipsit hoopis Eesti ja Indo-Hiina randade eraldajana. Venemaa on vahelt just kui ära kadunud või tähelepandamatuks kahanenud selle suure vee ees: *Kusagil tagapool / tuleb Alatskivi. // Veel kaugemal suur vesi. / Teisel pool suurt vett / Indo-Hiina rannad.* (Afanasjev 2015: 26) See motiiv sarnaneb „rahvalauluga“ „Eesti piir käib vastu Hiina müüri“.

Kui 19. sajandil venekeelsete autorite käsitluses olid eestlased küll *Teise* positsioonil, siis ei olnud eestlaste-venelaste vastandamine väga terav. Pigem vastanduti sakslastele ja nähti eestlastes enda liitlasi. Eesti iseseisvumisega olukord muutus. Aga ka eestlased, seadnuna sihiks Euroopa, näevad Peipsit ida ja lääne eraldajana. Iseseisvuse kaotamise järel on sellise vastanduse väljatoomise võimalus tsensuuri tõttu piiratud ning sama teema näeb trükivalgust vaid välismaal – kas Bernard Kangro „Peipsi“ näol Lundis või baltisaksa autorite sulest ilmununa Saksamaal.

³⁸ *Der Peipussee. An der Schwelle zweier Welten... Entgegen der allgemein üblichen Anschauung endet Europa am Westufer dieses Gewässers, während die östlichen Gestade schon Asien angehören.*

Taasiseseisvunud Eestis on Peipsit piirina kujutatud pärimuse ja kaasaja kokkusobitamise teel.

4.2.2. Ühendaja

Ida ja läänt ühendavana esineb Peipsi ennekõike vene- või nõukogudeaegsetes tekstides. Kuigi kohati näib see olevat kerge propagandaliku varjundiga, siis alati pole selle taga niiväga just seesugused poliitilised põhjused, vaid lihtsalt see, et noil aegadel toimuski tihedam piiriülene suhtlemine. Siiski nõukogudeajast eestikeelset loomingut, milles Peipsi Venemaad ja Eestit ühendaks, siinkirjutaja andmeil ei leidu.

Reisikirjadest rääkides kerkib esile ka veeteede ja maanteede kasutamise eelistamine ühel või teisel ajaperioodil. Nii Samuel Kiecheli reisikirjades, Wilhelm Küchelbeckeri „Ados“ kui ka Karajevi ja Potressovi „Peipsi järve mõistatuses“ on juttu sellest, kuidas kunagi olla Peipsi ja Eesti jõed kaubandusteena tähtsal kohal, kuid pärast Novgorodimaa hiilgeaja lõppu sai Riia-Vastseliina-Pihkva maantee olulisemaks ning veeteed hakkasid soiku jääma. Elavnes vaid Pihkva-Narva suunaline liiklus. Nimetatud veeteid kasutati siiski edasi kuni 20. sajandi alguseni, vahepeale jäi veel lotjade hiilgeaeg 19. sajandil (U. Liiv jt: 2013).

Triin Parts on oma magistritöös „Reisimisest läbi Eesti ja Põhja-Liivimaa Venemaale 16. sajandi II poole ja 17. sajandi reisikirjade põhjal“ (2007) teinud juttu siinsetest teoludest, mis olid kehvad nii vesitsi kui maitsi liikumisel (lk 47–50). Samuel Kiecheli reisikiri 1580ndate lõpust kinnitab seda. Peipsile jõudmist kirjeldab Kiechel järgnevalt: *Sel päeval jõudsime keelujal³⁹ Peipsile, 5 miili sinnani pidime veel vastu pidama ja veetma öö laeval kuna mõlemad kaldad olid liiga märjad ja samblased⁴⁰* (Kiechel 1833: 112). Järgmisel päeval kirjeldab Kiechel kõva tuult: *Kui me olime ainult 2 miili edasi liikunud, puhus tuul meile nõnda vastu, et me paremat kätt kaldal randusime; tuul oli nii kõva, et me läksime silma jäänud kalamehemajja, kuhu me jääme*

³⁹ Pimedas ei olnud lubatud laevalaele minna.

⁴⁰ *Düsen tag umb versperzeit kamen wüer büs an denn Baybas, 5 meil von davon wüer des morgenss ussgevarenn, muesten unns dise nacht uff der barca behelfenn, weyl es uf bedenn seitten gögen dem landt sehr wässerig undt mosüg.*

*viieks tunniks peatuma*⁴¹ (lk 113). Edaspidigi kulgeb reis vaevaliselt kuna tuul on jätkuvalt tugev. Lõpuks jõutakse siiski Pihkvasse. Peipsi esineb selles teoses küll liikumistena, kuid mitte väga hõlpsana. Tõenäoliselt võib sarnaseid Peipsi-kirjeldusi leida ka teistest sama perioodi reisikirjadest.

Peipsist kui ühendusteest räägib oma teoses „Topograafilisi teadaandeid Liivi- ja Eestimaa kohta“ (1774) August Wilhelm Hupel (1737–1819), kui ta märgib selle ära kui veetee Narva, Tartu ja Pihkva vahel. (Hupel 1774: 119).

Küchelbeckeri „Ado“ vältel toimub tihe liiklus üle Peipsi Novgorodi. Eesti ja Novgorodimaa sidemeid on kirjeldatud pärast Noore Novgorodi jõudmist järgnevalt: *Tema taotlusi soodustas esialgu kaubavahetus, mis eesti vanemate ja Novgorodi Vabariigi vahel käis igivanast saadik, aga ka soosiv kaitse, mida vene vürstid Jaroslav Seadusteandja ajast peale ja veel enne tema valitsemist tšuudi hõimudele olid osutanud.* (Küchelbecker 1971: 179). Niisiis on sidemed tugevad ja selgi korral läks Noor Novgorodi just sel eesmärgil, et Novgorodimaa valitsejad tuleksid appi Eestimaad kaitsma. Seda nad küll teevad, kuid lõpuks jäid sakslased ikka peale.

Juhan Liivi „Peipsi peal“ on Ristiotsa Rein ja Kirsimäe Jaak läinud Peipsi taha maad kuulama. *Venemaalt oli sel ajal kerge väikeseid mõisaid rendi peale saada, ja muud Venemaad Lohusuu ega Kodavere mehed ei tunne kui see, mis Peipsi taga on* (Liiv 2008: 125). Jäätée, nii habras kui see ka jäälagu ajal ei olnud, tundus igal juhul meestele ainuma võimalusena, kuna maismaateed – mis olgugi et kordades pikem oli, kuid selle võrra ka ohutum – nad isegi ei kaalunud.

Seni kirjeldatuna esineb Peipsi pigem praktilise ühendusteena Eesti alade ja Venemaa vahel. Esil on järve kui majanduslik ühendustee. Ka Juhan Liivi „Peipsi peal“ näol käiakse ju teiselt kaldalt kasu otsimas. Villem Ridala teoses „Ringi mööda kodumaad“ on järv samuti ühendusteeks, kuigi kahe Eestis asunud punkti vahel. Samuti on tema jaoks oluline mitte niiväga kohalejõudmine vaid reis ise. Ka Maide „Süstal ümber Eesti“ kirjeldab matka, mis on tehtud elamuse pärast. Eesti iseseisvuse ajal hakatakse niisiis ka lõbu pärast reisima.

⁴¹ *Als wir nun bey 2 meil in die seh kamen, wendet sich der windt unns entgögen, das wir unns zur rechten hand dem landt zue begaben, wurd der windt so starckh, das wir an das landt fuehren zu einem einzechtigen vischerhaus, do wir dann bey fünf stundt lanng verbleiben.*

Kuigi Bernard Kangro ja Vlatšešlav Šiškovi teostes esineb Peipsi küll ennekõike piirina, oli see ometi ühendavaks teeks, mida pidi inimesed liikusid, olgugi, et selle ületamine olude sunnil raskendatud oli.

Lõbusamas matkameeleolus seigeldakse mööda järve kummagi kalda vahel Georgi Karajevi ja Aleksandr Potressovi teoses „Peipsi järve mõistatus“. Selles kuulub Eesti Nõukogude Liitu ning sellega oleks vastuolud just kui pühitud. Vene teadlasi leidub nii Moskvast kui Tartu Ülikoolist. Voroni kivi otsimisretkega ühinevad mõlema kalda teadlased. Selles teoses kasutatakse ka piki Peipsit minevat veeteed – nagu ka Ridala seda oma sõpradega teeb. Voroni kivini liigutakse muuhulgas veeteed pidi Pihkvast (Karajev, Potressov 1969: 52–53), samuti Tartust (lk 20–24). Samuti uurivad nad Novgorodimaa vee- ning lohistusteid, mida pidi oli võimalik 13. sajandil Peipsini jõuda. Ühendustee motiiv on selles teose väga tugevalt sees.

Kahte kallast müstilises mõttes ühendavana esineb Peipsi Mari Vallisoo luulekogus „Viimäne vihim“ viimane luuletus, kus viimane vihm, justkui suur veeuputus sajab nii Eesti kui Venemaa peale ning ühitab Peipsi jääaja järel Läänemere nõos paiknenud riimveelise Litoriinaga: *Viimäne vihim, sada / Ärä sa õtsa suagi /.../ Sada, sada, viimäne vihim / Lahe Peipsijärv suab suuress / ühess suab Litoriinaga* (Vallisoo 2013).

Peipsi kui ühendustee puhul tuleks tähele panna järve ühendustee erinevaid tähendusi eri ajaperioodidel. Vanemas kirjanduses kujutatakse Peipsi üldjuhul majandusliku ühendusteena (kuigi siiakanti võidi ka lihtsalt reisima sattuda, nagu seda tegi Samuel Kiechel). Peipsi kaldal või sellega ühenduses olevate jõgede kallastel olevate linnade vahel. Kuigi Eesti Vabariigi ajal kirjutatud Villem Ridala ja Johannes Maide teostes esineb Peipsi samuti ühendusteena, kuid sihtpunkti jõudmise asemel on olulisemaks teekond ise. Kangro ja Šiškovi teostes on poliitilisetest takistustest hoolimata Peipsi samuti ühendusteeks ida- ja läänekalda vahel. Potressovi ja Karajevi „Peipsi järve mõistatuses“ otsitakse taga muistseid veeteid, samas ollakse retkel kaasaegsetel – järvel sõidetakse lisaks uurimislaevadele ka reieilaeval „Joala“. Mari Vallisoo „Viimases vihimis“ esineb Peipsi samuti ühendajana, seekord aga sulab ta

kokku taevast sadava vihmaveega ning paisub muistseks Litoriinaks, mis uputab nii Eesti- kui Venemaa.

4.2.3. Orientiir

Kui määratleda Eesti asukohta, on seda lihtne teha esitades Peipsi maamärgina – niimoodi toimivad Wilhelm Küchelbecker, Lisa de Boor ja Fred Ottokar von Samson-Himmelstjerna. Teisalt kui Peipsi kalda lähedal ära eksida, võib Peipsi kohisemine aidata õige teeotsa kätte leida – vähemalt aitas ta Mari Vallisood. Peipsiäärsus vastandina keskmele rõhutab juba oma nimes perifeersust. Oma perifeerse maailma, Poeedirahu, paigutab Kasemaa just Peipsi kaldale. Ka „Peipsi hinge“ autorid tajuvad oma kodukoha marginaalsust ning mahajäämust.

Küchelbeckeri „Ado“s [1824] kirjeldatakse Eestit Peipsi-äärse maana. Kuigi tegevuskohtadeks on Avinurme, Torma ja muidu päris järveäärsed alad, tundub see Peipsilähedus hõlmavat kogu Eestimaa ala. Just järve lähedus paistab määratlevat eestlaste identiteedi – kui ei oleks seda, poleks ei selle maastiku kui ka siinse rahva kirjeldamisel millestki kinni hakata. Venelaste jaoks oligi see ju Peipsi-tagune maa. Venelaste reisikirjad Eesti kohta sisaldavad tihti seletusi eestlaste ehk tšuudide kohta.

Samamoodi toimivad ka saksa autorid Samson-Himmelstjerna ja De Boor, kelle romaanides on Peipsi Eestit defineerivaks orientiiriks. Peipsi oleks justkui Eesti metonüümiliseks vasteks – seda eriti Samson-Himmelstjerna romaanis „Udu Peipsil“ (1944), mille tegevustik leiab suures osas aset kas Berliinis või Moskvas ning mille pealkirjal näib olevat funktsioon just selles, et see täpsustab kõnealuse või probleemide keskmeks oleva paiga kaardil. Kuigi pealkirjas on järve nimetatud, on veekogust endast juttu vaid marginaalselt – ühe nukra sombuse kirjeldusena üsna raamatu keskel.

Teist laadi orientiirina esineb Peipsi Mari Vallisoo ühes pealkirjata luuletuses, milles luuletuse minategelane koos lastega Ämmale minnes hilja peale jäi ning kus Peipsi kohisemine talle orientiiriks oli: *Kuulin – järv jo kohisi / Siis saen selgess, kost / vaja mennä /Ämmäle / saema ommokost /..* (Vallisoo 2013: 64)

Kuigi Peipsiääre kohalikele pole Peipsi oluline Eestimaa asukohta määramisel, siis on nendegi teostes järv 'nende maailma' või omailma piiriks, mille kaudu saab lugeja kas või umbkaudu aimu selle kohta, kus loo tegevustik aset leiab. Peipsi kallas on küll pikk, kuid siiski defineerib see mingil määral selle koha, millest parasjagu juttu on. Peipsiäärsus teoses loob teatud perifeersuse tunde, kuna pärisruumis on see üks Eesti marginaaliid.

Peipismaa perifeersus näib peegelduvat just kohalike autorite loomingus. Võõrsilt tulijate reisikirjeldustes kujutatakse üldiselt seda eksootilist, mis seda kanti teistest Eesti maastikest eristab või on see valitud narratiivile sobivaks „tegevuskohaks“. Kohalikud aga, kes Peipsiääres oma 'omailmu' loovad, tajuvad rohkem selle paiga eraldatust ja marginaalsust. Mitmete autorite loomingus paistab peegelduvat muretundmine Peipsiääre tuleviku pärast. Näiteks „Peipsi hinge“ autorid kutsuvad oma lugejat tulema Peipsi-äärde, et see paik päris välja ei sureks (Peipsi hing 2007). Näiteks Ellen Puskari „Imelise Peipsi“ viimased read: *Minge sinna puhkama / ja ka sinna elama! / Otsige üles omad juured. / Siis saab küla jälle suureks.* (Peipsi hing 2007: 24)

Perifeersus on eriti esil Andrus Kasemaa loomingus. Teoses „Leskede kadunud maailm“ kirjeldab Kasemaa oma koduküla järgnevalt: *...aga meie külas ei olnud noori, see oli tõeline kolgas, naisteküla, kuhu olime kolinud.* (Kasemaa 2012: 7) Poedirahugi on lisaks Välgil metsadele ja Juhan Liivi fiktsionaalse Kukulinnale määratletud Peipsi kaudu (Kasemaa 2008: 56).

Mari Vallisoo luulekogus „Viimäne vihim“ on samuti tajuda Peipsimaa hääbumist. Seda võib-olla mitte niiväga inimressursi üldise kadumise tõttu, pigem tunneb Vallisoo muret selle üle, et kohaliku murde kõnelejaid väheseks jääb: *Elo sae õtsa / Kiil lõpsi ärä / lagunes linnulaaluss // Piäskene muku lõik / tiibegä taevaaluss // Ärä lendas – meie kiäle / ühen vei siit...* (Vallisoo 2013: 93)

Kui vaadelda Peipsit orientiirina, siis eksogeense vaate esindajatele aitab see määratleda mitte ainult Peipsi lähedal asuvate paikade asukohta, vaid see defineerib kogu Eesti ala. Samas kohalike autorite teostes on järv alati kohal nende kodukohaga külgnevana.

4.3. Peipsi kui püha järv

Mitmetest Peipsi-teostest kumab läbi Peipsi nõiduslikkus, sakraalsus või ka lõpmatuslikkus. Järve pühadus avaldub nii umbmäärase üleinimlikkusena just kui „merestatud“ kujul aga ka Peipsi nõia mütoloogiaga seotud suuremal määral personifitseeritud kujul. Mõlemal juhul on oluline järve avarus, tujukus ning ohtlikkus, kuid merekujulise Peipsi peamine funktsioon on igatsuse, üleinimlikkuse, armastuse ja saatuse tahte kehastamine, samal ajal kui nõiduslik Peipsi esineb pigem kiusliku vetevaimuna. Samas näib, et sellisena kaotab Peipsi oma ruumilise külje – armastus, igatsus, nõiduslikkus, üleinimlikkus, saatus, mille kehastusena järv esineb ei ole ju maastikulised nähtused.

4.3.1. Pühalikkus

Kõige pühalikumana esineb Peipsi ehk Juhan Liivi jutustuses „Vari“, kus järv on just kui kättesaamatu ja ülem unistus. Kuigi järve ennast näha pole, kuuleb Villu pidevalt selle lähedalolu. Niisiis ulatub järv inimesteni, inimesed järveni aga mitte. Küla ja järve vahele jääv mets toimib kui vahesein, mis ei lase Kukulinna elanikel Peipsi ülevusest täit osa saada. See panebki Villu nukralt lausuma: *Kui seda metsa ees ei oleks* (Liiv 2008: 114).

Antud teose analüüs on produktiivsem kui pöörata suuremat tähelepanu teksti aistilisele küljele (nagu geokriitikud seda soovitavadki). Nimelt illustreerib järve helilisus nägemismeele ebatäiuslikkust. Samas nähtavuse puudumine annab ruumi kujutlusvõimele, ning lõpptulemusena muutub järv selle tulemusena pühamaks, kui siis, kui ta Villule nähtav oleks: *Ta ei teagi, mis asi järv on: ema ütleb, et metsa taga on suur vesi ja see võib nii imelikult kohada ... Tõesti peab ta suur, vägev asi olema, see suur vesi.* (Liiv 2008: 45)

Novell „Peipsi peal“ loob kuvandi ohtlikust ning ähvardavast Peipsist. Lohusuust pärit Jaak ning Rein hakkavad Oudova poolt üle Peipsi koju tulema, aga kuna käes on juba jäälagu aeg, siis tunnevad mehed pidevat hirmu oma saatuse pärast: *Järv on*

lagunemas. Mehed ei näe küll veel ta lagunemist, aga nendele on see tuntud, mis seal kaugel sünnib: vesi vahutab, jäätükid tantsivad ja raksudes murravad lained üht tükki teise järele lahti – hirmus, hirmus! (Liiv 2008: 126) Järv on selles novellis suur, hoomatamatu – mere sarnane. Iga kodu poole sammunud verstaga muutub järv järjest õudsemaks – näha pole lumetuisu tõttu midagi, kuid jalge all on tunda, kuidas üha rohkem vett on jää peal ja kuidas jää ise rabadamaks muutub, samuti valjeneb veemühin. Lõpuks selgub aga, et järve ähvardus on osutunud petlikuks ning mehed vajuvad läbi jää seal, kus vesi vaid põlvini ulatub. Ka selles Liivi teoses on oluliseks visuaalse informatsiooni puudumine. See teeb meeste olukorra nii pidetuks nagu see on. Teiseks oluliseks aspektiks on taas helilisus – mehed kuulevad jää praksumist, vee vulinat ja see süvendab nende hirmu veelgi.

Ei tea, kas järve ennast võiks selle teose põhjal pühaks pidada, aga sakraalset hirmu tekitab see kalameestes küll – hirmuga lubavad nad tulevases elus – kui sellele veel lootust on – ausateks ning korralikeks hakata ning Jaak lubab kirikule ka uue lühtri osta. Siiski järve mõjuvõimust pääsenuna seesugune aukartus hajub ning, kui välja jätta ühe väikese küünlajala kinkimine kirikule, läheb endine elu omasoodu edasi.

Liivi Peipsi pühalikkus avaldub, nagu „Varjus“ näha võis, ka luules distantsi näol. Peipsi on kas kaugel või on järv ise nii lõputu, et on juba igavikulisuse kehastuseks või siis ulatub selle teine kallas teispoolsusesse või igavikku. Ometi igatsus selle kättesaamatu järele on suur.

Luuletuses „Kaugel!“ suureneb distants ilu ja selle nägija vahel järjest – alguses näeb ilu määnd, loo lõpuks aga kostub hää universumist – teiselt päikeselt: *Määnd, ta üksi kõrge mäe pääl, / päikse hiilgus, päikse valgus sääl - / näeb venet ranna vete pääl: „Oh kui ilus, oh kui ilus sääl – „/ „Kaugel!“// puhub talle valge purje hää! // Valge puri sinav' laine pääl, / helgib sinendava metsa pääl: „Oh kui ilus, oh kui ilus sääl – „/ „Kaugel!“// laulab karjapoisi hää. // „Kaugel!“ – „Kaugel!“ – kajab metsast hää!// Kostub sest kurb karjapoisi meel. / Miks jääb igatsuses nukraks keel? / „Kaugel!“ // naeratleb päike teel. // Päike vaatab alla ilma pääl’, / näeb haljast maad ja kaugeid päikseid sääl: / „Oh kui ilus, oh kui ilus sääl – „/ „Kaugel!“// kostab teistelt päikstelt hää.* (Liiv 2013: 183) Korduste kasutamine lisab luuletusele kõlavust – see nagu

hakkaks kajama. Sellega lisandub luuletusse avarust ja kaugust enamgi. Ilu muutub sellega kättesaamatuks ning sellega seoses ülevamaks.

„Päikese tõusus“ näib nagu olekski päike tõusnud just kui teisest ilmast. Tänu temale lööb põrm elama, valgus võidab pimeduse ja maa hakkab helisema: *Liirila! Liiv kujutab päikese tõusu nagu imet: Eks ole ime nõiasõrm, / ta tõusis üles – elab põrm! / End ussikene liigutab / ja kotkas õhus keerutab! / Liirila, / kas nägid tõusjat päikest sa?* (Liiv 2013: 149)

Luuletuses „Üle vee“ (Liiv 2013: 37) ei ole täpsustatud, millise veekoguga on tegu – kas mere või Peipsiga. Ometi, kuna vesi selles luuletuses on üsna sarnane ülejäänud Liivi Peipsikujutlustele, siis seon ma selle teksti selle veekoguga.

Aukartuse tunnet Peipsi ees kirjeldab ka Jakob Liiv jutustuses „Jää tulek“. Ühest küljest kalamehed rõõmustavad selle üle, et vesi end jääst vabaks hakkab murdma, teisalt aga tekitab ta neis hirmu. Peipsit nimetatakse jutustuses kangelaseks, kalamehed, pilgud järvele suunatud, löövad endale risti ette ja hüüavad *Gospodi!*⁴² Jää hakkab palvetest hoolimata maale peale tungima: *Neist kivide ümber kogunenud jäätükkidest ehitab kangelane enesele silla, mille kaudu hõlpsamini maale pääseda. Ristimärki rinnale tehes ja jumalat paludes lõhuvad mehed tuuradega maale tungivat jääd, aga kangelane ei kohku, ei tagane inimese nõrga jõu ees! /.. / Võimus on kangelasel. Kõige enne langevad vihtlemissaunad /.. / Nende järel tuleb kord tindikuivatusahjudele ja elumajadele /.. / Nagu kangelase sõrme liigutusel langeb maja maja järel maha ja hiiglasuured jäävirnad asuvad nende asemele.* (Liiv 1960: 369–370) Lugu lõpeb autori satiirilise kommentaariga, et kui muidu nägid kõik külainimesed, nii eestlased kui venelased jäätuleku aja ühiselt vaeva, et jääd tagasi tõrjuda, siis lõpuks valdab majadest-kuuridest-saunadest ilmajäänuid kadedus nende suhtes, keda samasugune saatus ei tabanud. Pühalikkus kadus ja sellega ka inimesi ühteliitev sakraalne hirm. Siinkohal võiks „Jäätulekut“ võrrelda Juhan Liivi novelliga „Peipsi peal“, kus samuti hirmu möödudes asjad tavapärasel viisil edasi läksid.

⁴² Ven. *Issand!*

Ka Jakob Liivi luules paistab välja teatav pühalikkuse tunne seoses Peipsiga. Pühalikus leinameeleolus seisab Peipsi luuletuses „Nuttev süda“, milles autor meenutab oma kunagist armastust: *Öörahus kuulen tasast kurba laulu / kui nutuhääli õrna õhu sees, / ka leinasosin laias peipsi vees / ja kaldal kurtas seisab vaikne salu* (Liiv 1960: 41–42) Peipsit armsaks ja koduseks pidades on ta kirjutanud järvele luuletuse „Kodujärv“, millest õhkub intiimsemat pühalikkust nagu peagi käsitletavatest „Peipsi hinge“ luulekogu autorite teostestki.

Ka Anna Haava Peipsi-luuletustes võib tajuda pühalikkust. Ühelt poolt võib see olla tingitud tol ajal valitsevast rahvusromantilisest kodukohapaatosest kirjanduses, kuid tema luuletustes on ka palju individuaalsust. Näiteks luuletus „Vesi voolab, vesi kohab“ esineb Peipsi just kui saatuse ettekuulutajana: *Vesi voolab, vesi kohab. / lainte laulu kuulatan - / sealt mu tulevasist päevist / sõnumeid ehk kuulda saan. // Tumedad on lainte laulud, / ähvardav on nende hää; / kas siis kurvastusepäevad / pole ikka möödas veel? - // Vesi voolab, vesi kohab / lained nagu ohkavad - / minu tuleviku üle / salaja vist nutavad.* (Haava 1897)

Pühalikkust-igavikulisust esineb Haava luuletuses „Kuulsid sa ehk lainte laulu“ read: *Kuulsid sa ehk lainte laulu, / mis nad udu hämarusel, / pikkerpilli puudutusel, / tuulte tormi tõusemisel, / kuuldavale kohisevad? /.. / Ise sõudvad kaugemale-- / ikka igaviku poole...* (Haava 1906).

Juhan Liivi „Üle vee“ esimesi ridu tsiteeriv Marta Sillaotsa lühijutt „Peipsil“ (1921: 29–35) kujutab samuti Peipsit eraldajana armastajate vahel. Minategelase tulevane kaasa läks üle Peipsi suurkaupmehe perekonda lastekasvatajaks. Mees saadab teda Tartust Varnjani, edasi läheb naine üksi. Juhan Liivi tsitaat muudab järve teise kalda veelgi kaugemaks ning näib, nagu oleks paar lahutatud igaveseks. Seda justkui teispoolsusse minekut illustreerib veel nende retke katsumuslikkus – juba koos olles peavad nad trotsima Emajõel sõites külma ning märga.

Juhanliivilikult kujutab Andrus Kasemaa teoses „Leskede kadunud maailm“ esinevaid leskesid, kelles näib peituvat liivilik Peipsi tajumine. Kasemaa kirjeldab

Peipsi vihmaeelset kohisemist kuulavaid leskesid nii: *Enne vihma tõusid veed ja suur järv oli korraga kõrge ja sinine, lesed kuulasid seda kohinat kui midagi imearmast. Nagu väikesed juhanliivid olid nad kõik künka peal reas ja kuulasid seda kohinat.* (Kasemaa 2012: 56) Kuna Juhan Liivi kujutatud Peipsi on pühalik, müstiline ja lausa üleanimelik, siis sellise võrdluse kaudu projitseerib Kasemaa selle pühadusetunne ka leskedesse. Siiski tuleks nentida, et kuigi Kasemaa allusioonid Peipsi-vaimustusega on seotud Juhan Liiviga, siis leskede endi jaoks on see pühadusetunne otseselt järvega seotu – ilma Liivi vahenduseta. Leskede vaimustus järvest oli nii suur, et Kasemaa nimetab Peipsit lausa leskede Gangeseks (Kasemaa 2012: 84). Nii viib Kasemaa järve pühaduse mõiste universaalsele religioossele tasandile.

Pühadustunnet järve vastu leiab ka luulekogust „Peipsi hing“. Sealne harras pilk Peipsile on kodune – järv on neile autoritele üdini tuttav – nagu Kasemaa leskedelegi. See kodusus on neile armas. Mõnedes luuletustes on see kasvanud lausa isikustamata armastusetunde sihtmärgiks. Juta Nõmme nimetab luuletuses „Järv kutsub“ Peipsit oma salaarmastuseks (Peipsi hing 2007: 37). Heldi-Irene Sepa luuletuses „Minu Peipsi“ avaldub Peipsi pühadus ja maskuliinsus, mis ongi selle taga, miks järv teda kutsub: *Minu kallis Peipsi, / Miks seisad sa täna nii mõtetes / Tahtsin su lähedal olla / Ja tulin rutates /.. / Nüüd olen siin / Sina ilusaim Peipsi peig / Võta mind oma sülle / Kallista, olen Sinu leid...* (lk 81) Naine vestab juttu nagu peiuga, kes millegipärast ei rõõmusta oma neidu nähes. Sepa „Vihane Peipsi“ seletab Peipsi pahameelt. *Su südames on armastus / vist jahtund, / Su lainetes on palju / valget vahtu. / Sa oled kuri, et nii kaua / olin ära.* (lk 82) Ka Fjodor Maspanovi luuletus „Ülestunnistus“ on kirjutatud samas, armastusluuletuse vormis: *Ma teadsin, et armastan sind, // Ma armastan sind, järv!*⁴³ (lk 189) Kui teistes seni väljatoodud Peipsi armastuse luuletustes näib, et selle armastuse kaudu järv justkui kaugeneb neist minategelastest (kuigi oleks just kui intiimselt lähedal), muutub neile selle armastuse kaudu seda kättesaamatumaks, umbmäärasemaks, siis Maspanovi luuletuses näib seesama armastus just nimelt lähedust ja kindlust pakkuvat.

⁴³ *Я знал, что люблю тебя, // Я люблю тебя, озеро!*

Pühalikkus esineb Peipsi puhul niisiis ühelt poolt (üldiselt juhanliiviliku) müstilisusena, teisalt aga armastusena, mida kohalikud autorid oma kodujärve vastu tunnevad või vähemalt talle projitseerivad. See tähendus tuleb esile vaid kohalike autorite teostes. Pühalikkuse hirmutava külje puhul määrab suurt rolli teadmatus oma edasisest saatuses. See on selgeimalt esil Jakob Liivi „Jää tulekus“ ja Juhan Liivi „Peipsi peal“. Teadmatus taga on tihti visuaalse informatsiooni puudulikkus. Kui nähtavus kaob, kaob kontroll ka oma elu üle, eriti järvel. See-eest on esil järve helilisus – seda ühelt poolt kompenseerimaks visuaalse info puudumist, aga järve kohisemine iseenesest tekitab juba pühalikkuse tunnet – nii Juhan Liivi „Varjus“, Jakob Liivi „Nutvas südames“, Anna Haava luuletustes „Kuulsid sa ehk lainte laulu“ ja „Vesi voolab, vesi kohab“ kui ka Kasemaa „Leskede kadunud maailmas“.

4.3.2. Nõiduslikkus

Nõidusega puutub Peipsil kokku teiste seas Kalevipoeg kui Peipsi sorts talle tuuled ja tormid kaela saadab: *Täna mees ei teinud tulu, / Kui ta kaldal kükakile / Tuulesõnu tugevasti / Puhus Peipsi järve peale / Lainetelle lennutuseks, / Kaleville kiusatuseks. / Vesi kerkis veeremaie, / Lained kõrgel' lendamaie.* (Kreutzwald 1997: 158). See ei teinud vägilasele suuremat muret, aga pärast uinakut kaldal ärganud, nähes, et tema mõök on Kääpa kantud, paneb sellele sõnad peale – hiljem jääb aga ise oma sõnade tõttu jalutuks. Enne seda aga jõuab ta teha veel paljut, muuhulgas alustada silla ehitust üle Peipsi.

Maide personifitseerib oma reisikirjas „Süstal ümber Eesti“ Peipsit nõid Peipiaks. Muude looduskirjelduste kõrval mõjuvad just seesugused kirjeldused elavamalt: *Vist võitleb täna järvel surmaga nõid Peipia, kes muistse jutu järel hukkus lainetes, mis sünnitas kuningatar Rannapuura mahavisatud lina, kui nõid tagaajas Ingerimaalt vangist Eestisse põgenejat kuningatari... Tuul kannab ta hullumeelseid palveid ja pisaraid laineteharjadel randa ja kuni õhtuni kostab järvelt ta hoigamine, appihüüe, needmine ja kisa...* (Maide 1934: 61) Kui mõnikord oli järv rahulik, siis teinekord on lugu karmim, kus ilmastiku ja järveolud olid nii kehvad, et mitu korda järve ees

taanduda tuli: *Kuid varsti algan uuesti ühes „Numiga“ võitlust Peipia vastu. Igivõlvur – nõid on aga tugevam ja varsti pean jälle maabuma. Uuesti tormijooks tormi vastu – kuid uuesti ka tagasilöök. Kaheksa korda viie tunni jooksul toimus rünnak ja kaheksa korda pidin ruttama randa, et hoida vajumisest süsta, mis oli üleni veega täitunud.* (Maide 1934: 63)

Nõiduslikkust esineb ka Gailiti novellis „Põhjaneitsi“ [1927]. Seal ei ole selleks aga järv, vaid selle kalda üks elanikke. Kui Rein Malvet noore naise kõrval magama heidab ja vanema kõrval üles ärkab, peab ta seda nõiduseks. Lõpuks saab talle selgeks, et tegemist on tütre ja emaga, kes hurtsiku ainukest voodit jagavad.

Ka Karajevi ja Potressovi „Peipsi järve mõistatusest“ leiab nõiduslikke maastikukirjeldusi: *Oli kuidagi eriliselt vaikne, nagu seda sageli juhtub suveõhtutel. Isegi mootori summutatud põrin ei häirinud vaikust, vaid justkui rõhutas seda. Õhtuse kaste valvaka udu laotus madalalt põldudele, mille kohal küürutasid heinasaadude tumedad siluetid, meenutades mingite muinasjutumaailma imeliste hiidude selgi. Hiidud on välja surnud, kuid nende luid leitakse mõnikord siinmail. Seda muljet süvendas puhuti tekkiv tunne, et kaater seisab paigal, nemad aga, need tundmatud olendid liigutavad...* (Karajev, Potressov 1969: 73)

Nõid Peipast on juttu ka lasteraamatus „Peipsi nõid Laana“, kus seda nime kannab Peipsi vanem nõid. Noor nõiatüdruk Laana, kes sündis Peipsi kaldal oleva Männi otsas on samuti mütoloogiline. Kuigi rahvalikust Peipsi-mütoloogiast võib leida sarnaseid motiive, on selline loo peategelane ainus, mis teost rahvausundiga seob, kuna lugu ise on autorilooming. (Kens 2005)

Nõiduslikkusest on juttu ka Vahur Afanasjevi luulekogus „Tünsamäe tigu“ esitatud luuletuses „Nõidus“, mis kirjeldab Kirepist Padakõrve poole minemist ja seda, kuidas ümberkaudne maastik just kui nõiduslikuks muutub: *././ Külas on teisigi nõiduseid: / vihmapiilved / lähevad eemalt mööda, / sajavad Peipsi järve. // Tumesinine kardin silmapiiril. / Unistus õitsevast elust. / Tühjas kaevus pläriseb pump* (Afanasjev 2015: 13). Sellest nõidusest paistab päästvat vaid lõpuks tuppä jõudes sisselülitatav televiisor. Luuletuse keskel, kui juttu tuli unistusest õitsevast elust, tekkis paralleel Juhan Liivi „Varjuga“, kus Villugi igatsevalt silmapiiri uuris. Korraks lisandus luuletusse ka pühalikkuse moment.

Nõiduslikkus avaldub Peipsi puhul kahel viisil: esimesel juhul on ta personifitseeritud nõiaks nagu „Kalevipojas“, Johannes Maide ja Kai Kensi teostes; teisel juhul lasub Peipsil nõiduslik aura. Viimane ei ole päris samasugune nagu minevikuga seotud müstilisus, mida käsitleti peatükis 4.1.2., vaid olevikuline sellesse keskkonda sattunud inimesi enda võimusesse võttev – nagu ta Afanasjevi „Tünsamäe teos“ või Karajevi ja Potressovi „Peipsi järve mõistatuses“ ja Gailiti „Põhjaneitsis“ esineb. Peipsi nõiduslikkuse rüppe satuvad eksogeense vaate esindajad. Nõiduslikkus avaldub tavapärase keskkonna nihestatuses. Järv ei ole üheski toodud näides oma tavapärasest rahulikus olekus – järv kas mässab või on ta enda ümber loonud mingi kummalise aura.

Peipsi järve sümboltähendused avaldusid kolme suurema üldtähenduse all: Peipsi kui keskkond ehk koht või paik; Peipsi kui piir, ühendustee ja orientiir ehk mittekoht; ning Peipsi kui püha järv ehk kui mitteruumiline olem. Analüüsis oli kasu endogeense-eksogeense vastanduste väljatoomisest, sensoorse informatsiooni arvessevõtmisest, samuti ajaloolise konteksti arvestamisest.

Endogeense-eksogeense vastandamisel on oluline roll Peipsi kui keskkonna tõlgendamisel, kus luulevormis on maastikku kujutanud üldiselt kohalikud autorid ja reisikirja vormis kaugemalt pärit autorid. Samuti esineb kohalike autorite tekstides enam mäletatava minevikuaja kujutamist samas kui kaugemat minevikku käsitlevad enam pigem eksogeense vaate esindajad. Peipsit kujutatakse pühana kohalike autorite teostes, nõiduslikuna mittekohalike tekstides.

Aistilisus avaldub eriti Peipsi kui koha ja paiga puhul, kuid on väga oluline ka Peipsi pühaduse juures. Esimesel juhul on olulisim visuaalne info, teisel juhul just selle puudumine või petlikkus.

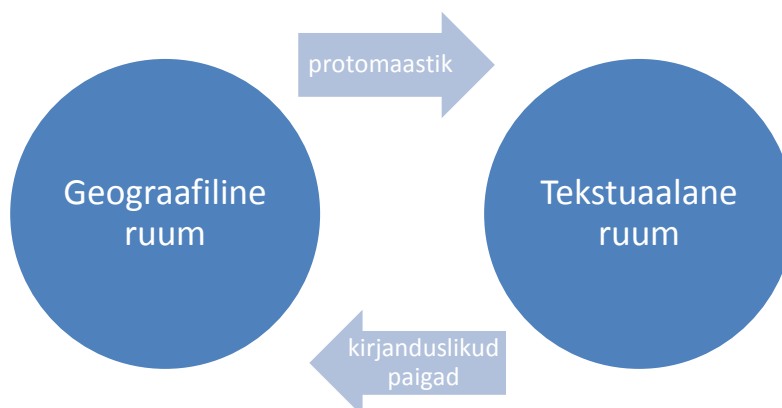
Ajaloolisest kontekstist sõltub enim Peipsi kui piiri ja ühendustee tähendus, kuna see aspekt sõltub suuresti sellest, kas Eesti ja Venemaa vahel oli või ei olnud reaalselt riigipiiri. Piiri tähenduse puhul tekib selgem eristus vene ja eesti autorite vahele, mistõttu on see üks väheseid aspekte Peipsi-kirjanduses, mis sõltub autori rahvusest.

Teiseks rahvuskirjandusiti eristuv sümboltähendus on Peipsi minevikulisus, kuna arusaam ajaloost erineb eestlaste- sakslaste ja venelaste arusaamades üsna märgatavalt.

5. Kirjanduse mõju Peipsile ja Peipsimaale

Kirjanduslik ruum ja tegelik ruum on vastastikustes seostes: nad loovad ja mõjutavad teineteist. Tegelik ruum on inspiratsiooniks või nn protomaastikuks kirjanduslikule ruumile, samas võib kirjanduslik ruum projitseeruda päris maastikul või selle mõtestamist mõjutada kas või sel viisil, et edaspidi samast paigast kirjutades tekib intertekstuaalne side varem ja hiljem kirjutatud tekstide vahel. Igal juhul võib märgata, kuidas päris ruumi peale tekivad ka kirjandusliku ruumi kihistused, mis ei mängi olulist rolli ainult mingi kirjandusteose kontekstis, vaid mis mõjutavad ka seda, kuidas seda paika üleüldse nähakse või tõlgendatakse.

Lihtsustatult võib tegeliku ruumi ja tekstuaalse ruumi vahelisi suhteid kirjeldada alloleva joonise abil.

Joonis 2. Päris ruumi ja tekstuaalse ruumi vastastiksuhted

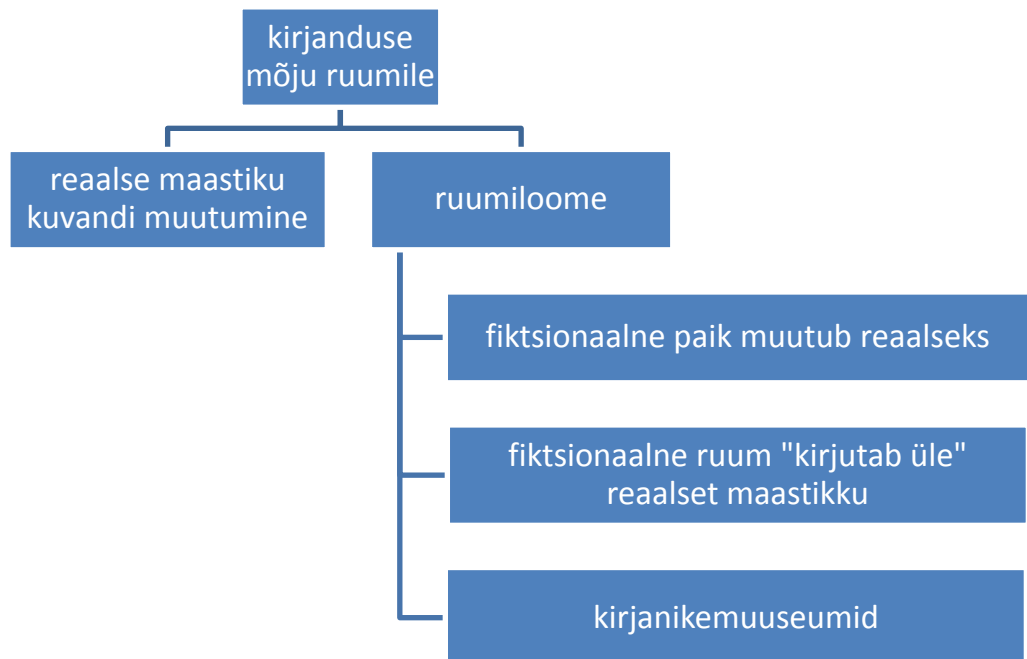
Niisiis võib kirjanduse mõju maastikule jagada kaheks. Esimesel juhul mõjutab kirjandus mingi paiga kuvandit ja ka seda, kuidas sellest paigast hiljem kirjutatakse. Selle tasandi puhul on oluline osa intertekstuaalsetel sidemetel, kuna just nendes tekstidevahelistest seostest nähtub see, kuivõrd on mingi maastik fiktsionaliseerunud. Teisel juhul võime rääkida kirjanduse ruumiloomest. Kuigi Bernard Westphal on öelnud, et kirjandus ei loo maastikku, aga paneb olemasolevat teistmoodi tõlgendama (Westphal 2011: 171), siis järgnevate näidete põhjal ei saa ma tema seisukohaga nõustuda.

Analüüsitud kirjandusteoste põhjal olen koostanud kolmikjaotuse kirjanduse ruumiloome kohta:

1) Tühjale kohale ehk erilise tähenduseta ruumiosale tekib mingi fiktsionaalsest ruumist ajendatud paik. Selliseks on näiteks 221B Baker Street, maja, mis ehitati Londonisse 1815. aastal, et rajada sinna Sherlock Holmesi muuseum. (Sherlock Holmes Museum)

2) Mingi fiktsionaalne ruum „kirjutab üle“ reaalselt maastikku. See ilmneb kõige ehedamal kujul siis, kui mingit reaalselt paika hakatakse NIMETAMA fiktsionaalse paiga nimega. Sellisteks on näiteks Vargamäe, Peipsimaa näitel Kukulinn. Nii selle kui ka esimese ruumiloomeliigi juures on oluline see, et fiktsionaalne paik saanud reaalsuseks oma protomaastikul.

3) Kirjanikemuuseumid. Kirjanikemuuseumide tekkemotivatsioon on erinev kui kahel erineval näitel. Fiktsionaalsed ruumid leiavad endale paiga maastikul just protomaastiku ja mingi konkreetse teose / teoste sarja tõttu. Kirjanikumuuseum on ajendatud autori isiksusest ja tema loomingust üldisemalt. See paikneb tihti kirjaniku kodukohas. Kodukoht võib olla selle autori loomingut inspireerinud ehk olnud tema teoste protomaastikuks, kuid kirjaniku loomingu protomaastikud võivad paikneda ka kusagil mujal – kodupaiga lähiumbrusest kuni maailma teise otsani välja.

Joonis 3. Kirjanduse mõju ruumile

Järgnevalt loetlen üles mõned kirjanduse ruumiloome ja ruumi kuvandi mõjutamise eeltingimused, milleni olen kirjanduse ja ruumi vastastiksuhteid analüüsis jõudnud.

Teose ja tema autori laiem tuntus ehk kuulumine **kaanonisse** soodustab kindlasti tõenäosust mõjutada reaalsel ruumi. Kuna fiktsionaalsete ruumide mõju avaldub tihti nn mentaalsete ruumide näol, mis on „tajutavad“ vaid mingi kirjandusteosega kursis olevatele inimestele, siis selleks, et võiks rääkida mingi paiga „üle kirjutamisest“ fiktsionaalse paigaga või sellest, kuidas mingi kirjandusteos (ja/või selle retseptsioon) on mõjutanud mingi paiga imidžit, peab see konkreetne teos või teoste kogum olema kanda kinnitanud võimalikult paljude inimeste teadvuses. Eriti hea näitaja oleks ka see, kui sellest teosest teatakse ka ilma seda lugemata ehk teisisõnu: teadmine fiktsionaalsest paigast on levinud kaugemale seda fiktsionaalset ruumi sisaldava teose lugejaskonnast.

Kuid mida hakata peale nüüdiskirjanduses märkimisväärset kohal olevate autoritega, kes pole veel nn kanoniseeritud, kuid kellest ja kelle loomingust alailma juttu on. Leian, et kui mõne autori, näiteks Valdur Mikita või Andrus Kasemaa looming on saanud piisavalt **retseptsiooni** või saanud ka uurimisteenaks kirjandusteaduslikus

kontekstis, on see märk sellest, et nende looming on üldsuse teadvuses juba piisavalt juurdunud.

Maastiku mõttes võib aga mõjukamateks lugeda neid teoseid ja autoreid, kelle fiktsionaalsed ruumid lasuvad reaalsel maastikul just kui mingite kihistustena, mistõttu mingist konkreetsest paigast või maastikust rääkides või kirjutades on raske vaadata mööda selle autori loomingust. Nii on see paik või maastik just kui vahendajaks kahe kirjandusteose – kirjutatu ja kirjutatava vahel ning motiveerib **intertekstuaalseid** seoseid.

Kirjandusvälist ruumi mõjutanud tüvitekstideks⁴⁴ loen niisiis tekste, a) mis kuuluvad kirjanduskaanonisse, b) mille kohta kirjutatud retseptioon on märkimisväärne – ehk nüüdiskirjanduse näited, millel on potentsiaali saada kaanonisse c) mis mingi maastiku kaudu õhutavad intertekstuaalsete sidemete tekkimist.

5.1. Ruumiloome variandid Peipsi-kirjanduse näitel

Käsitatud Peipsi-tekstide näidete puhul ilmneb, et enamus teoseid, mis viitavad Peipsist või Peipsimaast rääkides teistele tekstidele on kirjutatud eksogeensest vaatepunktist. Erandiks on Andrus Kasemaa looming, mis on Liivist (ja samas ka soovist Liivi-paradigmast eemalduda) läbi imbunud tõenäoliselt seetõttu, et ta käis Juhan Liivi nimelises Alatskivi keskkoolis, kus lisaks iga-aastastele Juhan Liivi sünnipäeva tähistamistele nagunii Juhan Liivi üsna põhjalikult käsitletakse.

Üldiselt võib eksogeense vaate esindajate tekstide intertekstuaalsus olla tingitud sellest, et kui mingi paigaga olla vaid põgusalt tuttav, on see täidetud vaid kuskilt kuulnud-loetud tähendustega ning alles põhjalikuma maastikuga tutvumise käigus hakkavad suuremat rolli mängima 'kogemuslikud tähendused'. Kuigi võiks eeldada, et kohalikel inimestel on oma kodukoha maastiku kohta kirjutatud kirjanduse kohta suurem huvi ja ka suuremad teadmised, siis nende tekstiliste kihistuste tähtsus kahvatub nende igapäevaelu maastikutähiste ees. Nagu ka Mari Niitra, Liivi muuseumi direktor

⁴⁴ Tüviteksti all mõistan siin kirjandusteost, mis annab siidreid teistesse meediumitesse ja mille elemendid on antud kultuuris osalejatele üldiselt äratuntavad. (Merilai 2013)

on ühes intervjuus nentinud (Niitra 2014), siis ise Peipsiääres elades ei pane inimesed seda Liivi tasandit seal niipalju tähele, sest maastik on tähistatud isiklike elamuste ja mälestustega. Sellest tulenevalt mainitakse Peipsi-kirjanduses Juhan Liivi ja Anna Haavat kui esilolevamaid Peipsi autorit just reisikirjades või kirjanduslikes ekspeditsioonides Peipsi äärde. Kirjanduslike ekspeditsioonide puhul on retkelistel juba nagunii „kirjanduslikud prillid“ ees. Kalevipoja maamärke ei tajuta aga nendel retkedel kirjanduslikena, nendest tehakse juttu seoses paikkondliku kohapärimusega.

Kuvandit Liivi maastikest on muidugi tugevalt mõjutanud tema teoste retseptioon, eriti Friedebert Tuglase käsitlused. Üldiselt sidus Tuglas Juhan Liivi loomingu maastikud realistliku ruumikujutusega. Samuti tuleb Tuglase käsitluses välja Liivi kirjanduslike maastike sidumine Liivi lapsepõlvega. Selleks annab põhjust Liiv ise, kui ta ütleb: „Minu südamest on vast üheksa kümnendikku mu kodust koos“ (Tuglas 2013: 44; Liiv 1921). „Varju“ puhul arvas Tuglas, et autor mõtles hullusehoogudes järvele metsa ette ning seda tuleks võtta ainult poetilise fraasina (Tuglas 2013: 40–42). Seda arvas ta seetõttu, et siis kui Tuglas ise Liivide kodukohta sattus, oli mets järve kaldalt maha võetud. Lisaks Tuglasele on „Liivi maastike“ tõlgendamisel oluline roll Aarne Vinkelil, kes kaardistas Liivi elu ja loomingu seotud olulised paigad (Vinkel 1964).

Kui tuua välja välja konkreetseid intertekstuaalseid sidemeteid, mis Peipsist või Peipsi lähiümbrusest kirjutades esile on tulnud, siis Kalevipojale viitab Maide oma reisikirjelduses „Süstal ümber Eesti“, Mari Vallisoo ühes „Viimäne vihim“ luulekokku kuuluvas luuletuses ning Zoja Pekarskaja oma luuletuses „Georg Ots“. Kuigi pea iga kirjandusliku retke käigus Alatskivile või Peipsi äärde mainitakse ära Juhan Liivi kodukoht, siis tema teoste viitavad Gustav Suits, Jüri Parijõgi, Johannes Piiper, Endel Priidel, Marta Sillaots ja Andrus Kasemaa. Marta Sillaots on erandlik seetõttu, et tema tsiteerib oma teose alguses Juhan Liivi luuletust „Üle vee“ samas kui ülejäänud autorid teevad juttu „Varjust“ ja Kukulinnast/Kitselinnast. Anna Haava ja Paul Haavaoksa elukohast ja loomingu teeb juttu Endel Priidel. Tegelikult on neist autoritest juttu teisteski Peipsiäärt tutvustavates brošüürides, mis antud magistritööst välja jäid. Samuti on Anna Haava elukoht kaasatud Liivi muuseumi kirjandusliku marsruudi hulka.

Näiteid selle kohta, kuidas fiktsionaalne paik muutub reaalsuseks siinkirjutaja Peipsi-kirjanduse põhjal ei leidnud. Küll aga leidub käsitletava materjali puhul näide selle kohta kui fiktsionaalne paik „kirjutab üle“ reaalselt maastikku – Kukulinn. Juhan Liiv kirjeldab jutustuses „Vari“ Kukulinna järgnevalt: *Ta ei ole suurem kui üksteistkümmend hütti, üksteistkümmend sauna. Kõik ühesugused, ühesuurused. /../ Midagi kurvemat, igavamata ei või enam mõelda kui need saunad oma lapitud katuste ja viltu seintega ja nende ukse-esised oma kurva tühjusega...* (Liiv 2008: 37–37) On teada, et Juhan Liiv kasutas Kukulinna protomaastikuna üsna Oja talu lähedal asunud vaesteküla Kitselinna. Tuglas kirjeldab Kukulinna ja Kitselinna vahelisi seoseid nii: *„Varju“ järgi saame mulje, nagu peaks Kukulinn olema Peipsi-äärsel sool; tõeliselt on Kitselinna ja Peipsi vahel veel Rupsi küla põldude kõrgustik. Teiseks olnud Kitselinnas ainult viis onni, kuna neid Kukulinnas pidi olema tervenisti üksteist. Kuid ühte viisi ritta olid nad asetatud nii siin kui seal.* (Liiv 1921: 14) Kuigi tänapäevaks pole Kitselinnast midagi järgi jäänud, saab kaardil ja maastikul markeerida paiga, kus see küla on asunud.

Retseptioonis on Kitselinna kui reaalselt paika ja Kukulinna kui Juhan Liivi fiktsionaalset paika ka segamini aetud, rääkides kirjandusliku retke käigus Kukulinna külastamisest: *Mööda vesist madalat ala läbi lepavõsa jõudsime Kukulinna, mida kohapeal tunti vaesteküla – Kitselinna – nime all* (Prees 1959: 4). Kitselinn oli Liivi maastiku elementidest erilise tähelepanu all just nõukogude ajal, kus Murumäe⁴⁵/Alatskivi mõisa ja Kukulinn/Kitselinna vastandusele toetudes sai näidata kunagise madala klassi üleolekut mõisnikest. (nt Kaljumäe 1948) Nüüdisajal on Kitselinn üheks Liivi muuseumi kirjanduslike marsruutide käigus külastatavaks paigaks.

Peipsiääre kirjanikest on oma kirjanikemuuseum Juhan ja Jakob Liivil. Muuseum asutati 1988. aastal. Muuseum koosneb Liivide kodutalu hoonest ja näitusemajast. Taluhoones saab aimu Juhani ja ta venna ning vennapere elutingimustest, näitusemaja alumisel korrusel on Liivide pere tutvustav väljapanek. Hoone ülemisel korrusel asub püsiekspositsioon Juhan Liivi elust ja loomingust ning väiksem

⁴⁵ Kuna Murumäe mõis Alatskivi lossile sellist mõju nagu Kukulinn Kitselinnale ei avalda, siis see ka eraldi käsitlemist antud töö raames ei leia.

näituseruum, kus on üleval Kodavere teemaline näitus – „Kodavere – hää mürakas kihelkonda“. (Liivi muuseum)

Muuseumiruumis võib tajuda kompaktsel kujul ruumi ajalisi kihistusi, olgugi, et need konkreetse näite puhul piirduvad Liivi-kihistustega. Muuseumis on jäetud muutumatuks ehk 19. sajandi lõpu 20. sajandi alguse aegseks Liivide elukoht, samas asub seal kõrvalhoones kaasaegne muuseum. Ekskursioonide käigus viidatakse ka ümbruskonnas nähaolevatele paikadele, mis on seotud Juhan ja Jakob Liivi teoste ruumiga ja osutuvad tema loomingu protomaastikeks.

Kirjanduslik ja tegelik ruum on pidevas vastastikseses ning usun, et iga järgmine teos, mis selle paiga kohta kirjutatakse avaldab kas või vaevumärgatavat aga siiski eksisteerivat mõju tegelikule ruumile ja selle kuvandile.

Kokkuvõte

Käesolev magistritöö tegeleb Peipsi järve kohta kirjutatud kirjanduse geokriitilise analüüsiga.

Töö esimene peatükk annab ülevaate geokriitika teoreetilisest taustast: põgusalt selle tekkeloost ning seostest teiste ruumiuurimuslike distsipliinidega, keskendudes põhjalikumalt geokriitikute Bernard Westphali, Robert Tally, Eric Prieto ning Sten Pultz-Moslundi arusaamadele käsitletavast teoreetilisest lähenemisest. Kuna edasises analüüsis oli oluline osa geokriitika neljal põhielemendil, milledeks on vaatepunktide paljusus (*multifocalization*), aistilisus ehk erinevate meelte kaudu tajutava info arvesse võtmine (*polysensoriality*), ruumi ajalis-kihiline kujutus (*stratigraphic vision*) ja intertekstuaalsus (*intertextuality*), siis tutvustati põhjalikumalt neidki.

Järgneb Peipsi järve loodus- ja kultuurilise tausta ülevaade. Seejärel kaardistatakse Peipsi järve kohta kirjutatud kirjandus vastavalt sellele, kas tegu on eesti-, saksa- või venekeelsete teostega. Nõnda kujutab see peatükk justkui ajalis-ruumilist läbilõiget Peipsi-kirjandusest. Kuigi paratamatult ei suuda käesolev magistritöö anda Peipsi-kirjanduse päris täielikku ülevaadet, annab see edasisteks uurimisteks piisavalt põhjaliku tausta, käsitledes mitutkümnet proosateost ning rohkem kui sadat luuleteksti.

Magistritöö analüüsipeatükk käsitleb Peipsi-kirjanduses esilekerkivaid sümboltähendusi. Kuna geokriitikute ruumikesksus seab esikohale paiga või maastikuelemendi enda, on oluline kuulda võtta seda, mis tekstidest endist näib esile kerkivat, mitte püüda seda kohe eos mingitesse raamidesse suruda. Siiski esineb Peipsi-kirjanduse sümboltähendustes seaduspärasusi. Nimelt on kõik esiletõusvad sümboltähendused jagatavad kolme kategooria alla: Peipsi kui keskkond (ehk koht või paik), Peipsi kui piir, ühendustee või orientiir (ehk mittekoht), Peipsi kui püha järv (ehk mitteruumiline olend, mis esineb enim abstraheeritud kujul). Nende jaotuste all on toodud veel eraldi alajaotusi. Kui tähendustel on lastud üles kerkida nii-öelda omasoodu, siis nende analüüsil on kasutatud konkreetsemat geokriitilist mõtlemisviisi: tähelepanu on pööratud sellele, millised tähendused on olulised kohalikele ja millised võõrastele, kes vaid kord või paar Peipsit külastades oma ülestähendused järve kohta

teinud. Samuti pööratakse töös tähelepanu aistingute ja tähenduste omavahelistele seostele.

Järgnevalt annan ülevaate Peips järve sümboltähendusest:

a) Peipsi järve funktsioonid keskkonnana on illustratiivsus, mineviku esitamine ja inimeste ning keskkonna vaheliste seoste markeerimine.

Esimese neist, illustratiivsuse, puhul on oluline aistilise info arvessevõtt ning see, kas tekst on kirjutatud endogeensest või eksogeensest vaatepunktist. Selgus, et eksogeensest vaatepunktist esineb maastikukirjeldusi enamasti just reisikirjeldustes, mis annavad edasi mitmekülgset kogemuslikku infot. Samas endogeensest vaatepunktist on Peipsit kirjeldatud pigem luulevormis. Selle kirjandusžanri kaudu väljendatakse oma tundeid seoses kodu- või lapsepõlvemaastikuga.

Kui rääkida mineviku maastiku kujutamisest Peipsi-kirjanduses, siis endogeense vaate esindajad on enam kirjutanud oma isiklikust minevikust seoses järvega. Nende kujutatav minevikuline Peipsi on enamasti lapsepõlve ideaalmaastik. Kaugemat minevikku või mingeid ajaloo sõlmpunkte käsitlevad nii endogeense kui eksogeense vaate esindajad.

Inimesed ja keskkond on seotud kahel viisil. Esiteks autor näeb inimesi maastikul, nii et nemad ja maastik langevad kokku. Selline vaade on omane nii kohalikele kui ka paigaga vaid põgusalt tutvunud autoritele. Teiseks on variant, kus ühilduvad minajatustaja ja Peipsi. Selline luulelaad on omane Peipsiäärsetele venelastele, kelle identiteedis on järvel oluline osa.

b) Peipsi järv kui mittekoht hõlmab endas kolme tähendust: piir, ühendustee ja orientiir.

Peipsi tähendus piirina sõltub suuresti ajaloolisest kontekstist. See on enam esil Eesti iseseisvuse ajal või sellest ajast kirjutatud eesti. Ja venekeelsetes teostes. Saksa autoritel on esil pigem kultuuriline piir Balti- ja Vene alade vahel.

Peipsi esineb ka ühendusteena Eesti ja Venemaa, samas ka sama kalda erinevate paikade vahel. Vanemas kirjanduses esineb Peipsi majandusliku ühendusteena Peipsi kaldal või sellega ühenduses olevate jõgede kallastel olevate linnade vahel. Eesti Vabariigi ajal kirjutatud teostes esineb Peipsi samuti ühendusteena, kuid sihtpunkti

jõudmise asemel on olulisemaks teekond ise. Samas esineb Peipsi kohta Mari Vallisoo luuletekst, milles vesi, olgu see taevast sadav või Peipsi oma suure veeuputusega nii Eesti kui Vene alad ürgveekoguks Litoriinaks ühendab.

Kui käsitleda Peipsit orientiirina, siis eksogeense vaate esindajatele aitab see määratleda mitte ainult Peipsi lähedal asuvate paikade asukohta, vaid see defineerib kogu Eesti ala. Samas kohalike autorite teostes on järv alati kohal nende kodukohaga külgnevaks ääreks, kust algab ääremaa.

c) Peipsi kui püha järve all eristan ma järve pühalikkust ja nõiduslikkust.

Pühalikkus esineb Peipsi puhul ühelt poolt müstilisusena, saatuslikkusena – kohati peaagu religioosel kujul. Teisalt aga on järv ka armastuse projitseeringuks. Püha on Peipsi selle kohalikule rahvale – endogeense vaate esindajatele. Peipsi pühaduse tähenduse juures on oluline aspekt ka sellel, et nägemismeel kaotab oma usaldusväarsuse ning esile kerkib järve helilisuus.

Nõiduslikkus avaldub Peipsi puhul kahel viisil: esimesel juhul on ta personifitseeritud nõiaaks, teisel juhul lasub Peipsil nõiduslik aura, millesse Peipsi ääres olevad inimesed sattuvad ja mis neile lausa uimastavalt mõjub. Nõiduslikuna kujutavad Peipsit kaugemalt tulijad – eksogeense vaate esindajad.

Intertekstuaalsetest seostest on töös juttu kolmandas peatükis, kus antakse ülevaade Peipsi kohta kirjutatud kirjandusest. Tekstidevahelised seosed on veelgi enam esil viiendas peatükis, mis uurib nähtust, millele geokriitikud senini vaid põgusat tähelepanu on pööranud – nimelt sellele, kuidas kirjandus mõjutab arusaama ruumist. Siinkirjutaja ettekujutuse järgi võib eristada kahesugust ruumi mõjutamise viisi. Üks on see, kui tekst hakkab mõjutama selle konkreetse koha või paiga imidžit ning seeläbi ka seda, kuidas seda paika hiljem tajutakse või kuidas sellest kirjutatakse. Selles avaldubki intertekstuaalne mõju. Teine, palju konkreetsem viis on kirjanduse ruumiloom e ehk nähtus, kui kirjanduse mõjul tekib päris ruumi uusi paiku. Viimase näideteks on Peipsimaal kirjanikemuuseumid – kui ei oleks kirjandust, poleks ka kirjanikemuuseumid. Samas leidub ka fiktsionaalsete paikade projitseeringuid päris maailmas, milleks käsitletud materjali põhjal on Juhan Liivi loomingus esinev Kukulinn, mis „kirjutab

üle“ Alatskivi kandis asuva päris paiga Kitselinna. Kuna aga Kitselinn ise on hävinud, siis ilmneb ka kirjanduse mõju paikade talletamisel inimeste mälus.

Peipsi ja selle lähiümbrus pakub küllalt võimalusi paigakeskseks kirjandusanalüüsiks. Materjali leidub järve ja selle lähiümbruse kohta palju, jättes otsad lahti ka edasiseks analüüsiks, olgu see siis geokriitiline, ökokriitiline või mõnest muust teoreetilisest vaatepunktist lähtuv. Geokriitiline analüüs on ennast magistritöö autori hinnangul selle paiga näitel igatahes õigustanud.

Kasutatud kirjandus

- Augé, Marc 2012.** Kohad ja mittekohad. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Bachelard, Gaston 1999.** Ruumipoeetika: Tallinn: Vagabund.
- Bahtin, Mihhail 1987.** Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Eesti Entsüklopeedia;** <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/peipsi3>. Vaadatud 12.02.2015.
- Eesti Mõisaportaal;** <http://www.mois.ee/>. <http://www.mois.ee/>
- Elkenid = Elken, Anne; Elken, Karl 2000.** Peipsi piiril, Alatskivil. Tartu: Greif.
- Ets, Kristel 2011.** Sääritsa küla elanike paigatunnetus. Bakalaureusetöö – Tartu Ülikool, semiootika osakond.
- Foucault, Michel 1967.** Of Other Spaces. Heterotopias; <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html>. Vaadatud 16.12.2014.
- Fridolin, Evelyn 2013.** Geograafiline lähenemine kirjandusele Juhan Liivi proosa näitel. Bakalaureusetöö – Tartu ülikool; kultuuriteaduste ja kunstide instituut.
- Issakov, Sergei 1971.** Postitõllaga läbi Eestimaa: Eestimaa vene kirjanike kujutluses. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kiudsoo, Mauri 2012.** Veesidusast liiklusest muinasajal Peipsi-Pihkva järve valgla näite varal. – Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat, lk. 65–86.
- Kohapärimuse andmebaas Koobas;** http://galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?dok_id=14&module=300&op. Vaadatud 06.02.2014.
- Kõivupuu, Marju 2007.** Eessõna Nadžda Morosova teosele Isevärki Peipsiveer: Eesti vanausuliste folkloorist ja pärimuskultuurist. Tartu: Huma.
- Kõvamees, Anneli 2006.** Reisikirjandusest ja imagoloogiast. – Keel ja kirjandus, 8, lk. 656–668.
- Lakoff, George; Johnson, Mark 2011.** Metafoorid, mille järgi me elame. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Laur jt. = Laur, Mati; Pajur, Ago; Tannberg, Tõnu 1995.** Eesti ajalugu II. Tallinn: Avita.

- U. Liiv jt. = Liiv, Uno; Velner, Harald-Adam; Pärnpuu, Mare; Hanni, Hille 2013.** Veeteed Eestis. Tallinn : Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.
- Liivi muuseum;** <http://muusa.ee/> Vaadatud 11.03.2015
- Maran, Timo 2007.** Ökosemiootilise analüüsi perspektiivid: loodusteksti mõista. – Acta Semiotica Estica IV, lk 48–72.
- Melts, Brita 2013.** Andrus Kasemaa kirjanduslik maailm. – Keel ja kirjandus, 6, lk. 393–408.
- Merilai, Arne 2013.** Eesti kirjanduse tüvitekstid. – käsikirjaline loengukonspekt magistritöö autori valdustes..
- Moretti, Franco 2013.** Distant Reading. London; New York: Verso.
- Moslund, Sten Pultz 2011.** The Presence of Place in Literature. – Geocritical Explorations, New York: Palgrave Macmillan. lk 29–43.
- Niitra, Mari 2014.** Intervjuu Juhan Liivi kohta, mis ilmus Müürilehes 10.05.2014. – mp3 helifail magistritöö autori valdustes.
- Pajusalu jt. = Pajusalu, Karl; Hennoste, Tiit; Niit, Ellen; Päll, Peeter; Viikberg, Jüri 2002.** Eesti murded ja kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Parts, Triin 2007.** Reisimisest läbi Eesti ja Põhja-Liivimaa Venemaale 16. sajandi II poole ja 17. sajandi reisikirjade põhjal. Magistritöö – Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut.
- Peipsi järve seire;** <http://peipsiseire.weebly.com/>. Vaadatud 11.03.2015.
- Piatti, Barbara 2008.** Die Geographie der Literatur. Göttingen: Wallstein.
- Prees, A. 1959.** Kilde ja killukesi matkateilt kirjanike kodudesse. – Kolhoosi küla, 29. jaanuar.
- Prieto, Eric 2011.** Geocriticism, Geopoetics, Geophilosophy, and Beyond. – Geocritical Explorations, New York: Palgrave Macmillan. lk 13–27.
- Rennit, Marge 2013.** Eestlaste kuvand 18. ja 19. sajandi Euroopa reisikirjades (kuni 1850. aastateni). – Mäetagused nr 54. - <http://www.folklore.ee/tagused/nr54/rennit.pdf>. Vaadatud 15.05.2015.
- Rennit, Marge 2014.** 18. sajandi Eesti alade kirjeldused Euroopa reisikirjanduses – kasutatud allikad ja raamatute retseptioon. – Balti kirjasõna ja kultuurielu

valgustusajastu peeglis. Eesti ajalooarhiivi toimetised 21 (28). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv; lk. 223–247.

Sherlock Holmes Museum; <http://www.sherlock-holmes.co.uk/> Vaadatud 20.04.2015.

Soja, Edward 1996. Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places. Oxford: Blackwell.

Tally, Robert Jr. 2011. On Geocriticism. – Geocritical Explorations, New York: Palgrave Macmillan. lk 1–9.

Tally, Robert Jr. 2013. Spatiality. London and New York: Routledge.

Talvet, Jüri 2013. Tuglase Liiv ehk meelehaige luuleime. – Friedebert Tuglas Kogutud teosed 12. Juhan Liiv. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 392–417.

Tammiksaar, Erki 2002. Kuulsaim Peipsi uurija – Karl Ernst von Baer. – Eesti Loodus nr 7-8. - http://www.eestiloodus.ee/artikkel106_90.html Vaadatud 12.05.2015.

Tuglas, Friedebert 2013. Kogutud teosed 12. Juhan Liiv. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Vaiksoo, Jaanus 1999. Lugemine valgustusajal. – Vikerkaar, 11–12, lk. 150–159.

Vinkel, Aarne 1964. Juhan Liiv. Lühimonograafia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Westphal, Bernard 2011. Geocriticism: Real and Fictional Spaces. New York: Palgrave Macmillan.

Peipsi-kirjandus:

Afanasjev, Vahur 2015. Tüsamäe tigu. Tartu: Greif.

Baer, Karl Ernst von 1851. Bericht über einige ichtyologische Nebenbeschäftigungen auf der Reise an den Peipus, vom Ende Aprils bis Anfang Junis. St. Peterburg.

De Boor, Lisa 1946. Hell glänzt der Peipussee. Kassel : Bärenreiter-Verlag.

Bulgarin, Faddei 1971. Matk mööda Liivimaad. – Postitõllaga läbi Eestimaa : Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp - XX sajandi algus). Tallinn: Eesti Raamat.

Gailit, August 2007. Ekke Moor. Tallinn: Pegasus.

Gailit, August 1991. Põhjaneitsi. Tallinn: Eesti Raamat.

Glinka, Fjodor 1971. Kirjad sõbrale. – Postitõllaga läbi Eestimaa : Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp - XX sajandi algus). Tallinn: Eesti Raamat.

- Haava, Anna 1888.** Luuletused I. – Eesti värss -
<http://www.ut.ee/verse/index.php?m=authors&aid=4&obj=works&awid=43>. Vaadatud
01.05.2015.
- Haava, Anna 1890.** Luuletused II. – Eesti värss -
<http://www.ut.ee/verse/index.php?m=authors&aid=4&obj=works&awid=44>. Vaadatud
01.05.2015.
- Haava, Anna 1897.** Luuletused III. – Eesti värss -
<http://www.ut.ee/verse/index.php?m=authors&aid=4&obj=works&awid=45>. Vaadatud
01.05.2015.
- Haava, Anna 1906.** Lained. – Eesti värss -
<http://www.ut.ee/verse/index.php?m=authors&aid=4&obj=works&awid=46>. Vaadatud
01.05.2015.
- Haavaoks, Paul 1957.** Peipsi rannalt: luuletusi 1949-1957. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Haavaoks, Paul 1960.** Rannapoisid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Haavaoks, Paul 1981.** Rannahäälid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hupel, August Wilhelm 1774.** Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Riga: zu finden bey Johann Friedrich Hartknoch.
- Jazõkov, Nikolai 1971.** Kaks pilti. – Postitõllaga läbi Eestimaa : Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp - XX sajandi algus). Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaasik, Karl 1928.** Kaluri tütar: kolmewaatuslik operett proloogiga. Tallinn: M. Mutsu
- Kangro, Bernard 1954.** Peipsi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Karajev, Georgi; Potressov, Aleksandr 1969.** Peipsi järve mõistatus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kasemaa, Andres 2008.** Poeedirahu. Tartu: Ilmamaa.
- Kasemaa, Andres 2012.** Leskede kadunud maailm. Tallinn: Varrak.
- Kens, Kai 2005.** Lillede kuningriik. Peipsi nõid Laana. Tartu: Atlex.
- Kiechel, Samuel 1866.** Die Reisen des Samuel Kiechel: Aus drei Handschriften. Stuttgart - http://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10929848_00007.html?contextType=scan&co

[ntextSort=score%2Cdescending&contextRows=10&context=beybas](#). Vaadatud 12.05.2015.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1997. Kalevipoeg: Eesti rahva eepos. Tallinn: Avita.

Küchelbecker, Wilhelm 1971. Ado. – Postitõllaga läbi Eestimaa : Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp - XX sajandi algus). Tallinn: Eesti Raamat.

Liiv, Jakob 1960. Valitud teosed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Liiv, Juhan 2005. Peipsi peal. Tallinn: Eesti Raamat.

Liiv, Juhan 2013. Lumi tuiskab, mina laulan. Lohkva: Greif.

Maide, Johannes V. 1934. Süstal ümber Eesti. Tallinn: Autori Kirjastus.

Mikita, Valdur 2013. Lingvistiline mets: tsibihärbilase paradigma. Tallinn: Greander.

Parijõgi, Jüri 1937. Alutaguse metsades: matkamälestusi. Tartu: Loodus.

Peipsi hing : XX sajandi lõpu XXI sajandi alguse Peipsi luuletajate luulekogu = Чудская душа : сборник стихов поэтов Причудья конца XX - начала XXI в.в. 2007. koostanud Fjodor Maspanov. Mustvee.

Piiper, Johannes 1948. Pilte ja hääli Eesti loodusest. Tartu: RK „Teaduslik Kirjandus“

Priidel, Endel 1968. Piki Peipsi piiri. Tallinn; Eesti Raamat.

Raha, Andres 1908. Vanne. Algupärane jutt Peipsi ranna minevikust. Narva: N. Pöder.

Ridala, Villem 1921. Ringi mööda kodumaad. Tallinn: Maa.

Rohrbach, Paul 1892. Die Schlacht auf dem Eise: Eine Deutsch-Russische Entscheidung im Jahre 1242. Berlin; lk. 220–228.

Samson-Himmelstjerna, Fred Ottokar von 1944. Nebel am Peipussee. Stuttgart : Aehre.

Šiškov, Wjatšeslav 1926. Sealpool Peipsit. Leningrad: Edasi.

Schütz, Johannes 1930. Peipsist mereni. Tartu: Eesti Kirjanikkude Liit.

Sillaots, Marta 1921. Kodukäijad: jutustused ja pildid. Tallinn: Maa; lk 32–35.

Sivers, Jegor Julius von. 1846. Schlacht auf dem Peipus. – Balladen und Lieder.

Dorpat: Franz Kluge'sche Buchhandlung -

<http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/6002>. Vaadatud 12.05.2015.

Sõnarine: Eesti luule antoloogia 1. köide. Koostanud Karl Muru Tallinn: Eesti Raamat 1989, lk 389–390.

Vallisoo, Mari 2013. Viimäne vihim. Tallinn: Ilmamaa.

Woltmann, J. F. A. L. 1833. Beschreibung eine Reise nach St. Petersburg, Stockholm und Kopenhagen. Hamburg: Hoffmann und Stampe.

Geocritical approach to literature written about lake Peipus

The aim of this MA thesis is to analyse literature written about lake Peipus from the perspective of geocriticism,.

The first part gives an overview about geocriticism: there is a brief introduction to its origins and connection to other spatial discourses, but the main focus lies on theories of different geocritics, such as Bernard Westphal, Robert Tally Jr., Eric Prieto and Sten Pultz-Moslund. My further analysis uses extensively the four elements of geocriticism: multifocalization, polysensoriality, stratigraphic vision and intertextuality. Adhering to the principle of multifocalization, the geocritic is required to engage with many different points of view. Polysensoriality is important to understand that important is not only visual landscape but landscape sensed with all senses. Stratigraphic vision means that topos is understood to comprise multiple layers of meaning. Intertextuality shows how place is full of connections between different texts.

Theoretical chapter is followed by an overview about the natural and cultural background of lake Peipus. In the third chapter I will *map* the literature related to lake Peipus. By doing this I separate the material into three subcategories according to the language of the text – Estonian, Russian or German. The material is presented in a chronological order. With this I attempt to form the chapter as a spatiotemporal cross-section of lake Peipus-literature. Although there are probably some texts written about lake Peipus I am not aware of that should also be included in my work, I hope that my study of about forty different works of prose and more than a hundred poems offers some kind of overview about lake Peipus in literature.

The fourth chapter of this MA thesis analyses the symbolic meanings that emerge from the lake Peipus literature. The symbolic meanings of lake Peipus can be grouped into three: lake Peipus an environment (a space/place), lake Peipus as a border or a communication's route (a non-place) and lake Peipus as a holy lake (a non-geographical entity). The three groups also have some further subcategories. In the analysis I primarily focus on what are the meanings that seem more important to local authors and what meanings to those authors who visited the lake only a few times. I also look into the sensorous information of those texts.

Intertextuality is first touched upon in the third chapter, but it becomes the main focus of the fifth paragraph where I investigate the connections between real and fictional places. It can be said that a text can affect the landscape in two different ways. Firstly, it can change the image of the place and therefore also how people sense the place – and how some texts create an intertextual network through places. Secondly, fictional places can come true in the real world as literary places. Some real world places are renamed with fictional place names, such as the renaming of Kitselinn to Kukulinn after the fictional place in Juhan Liiv's work. It can also be said about literary museums that they have been created by literature.

In conclusion, lake Peipus and its shores have given a lot of interesting literary material for a geocritical analysis. There is, of course, plenty of room for further spatiocentral or any other kind of analysis in the literature related to lake Peipus.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Evelyn Fridolin
(*autori nimi*)
(isikukood: 49009292734)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

“Peipsi-kirjanduse geokriitiline analüüs“
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on Kadri Tüür,
(*juhendaja nimi*)

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace´i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
 3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 18.05.2015 (*kuupäev*)

(*allkiri*)